पार्ट-1

2

[redacted]

[redacted] अणुभाष्य

वल्लभाचार्यकृत

इसमे जीवको अणु मात्र माना है

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र·सू· ॐ श्रीगणेशाय नमः अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इदमत्र विचार्यते वेदान्तानां विचार आरंभणीयो न वेति किं तावत्प्राप्तं
१ नारंभणीय इति कुतः सांगोऽध्येयमन्वयाज्जेयो वेदः शास्त्रार्थबोधकाः निःसंदिग्धतदर्थश्च लोकवद्वाक्यैः स्फुरतः ।
अर्थज्ञानार्थं विचार आरंभणीयः तस्य च ब्रह्मज्ञानत्वात्तज्ज्ञानेन पुरुषार्थो भवतीति न मंतव्यं विचारं विनापि वि-
दवसांगाद्वेदात्प्रतीतेः न चार्थज्ञानमविहितं अविचारितात्स्वशास्त्रार्थप्रत्यायपतीतिवाच्यं ज्ञेयश्चेतिविधानात्
गीतीशीज्ञीशिरः कंपीतथालिखितपाठकः अनर्थकमथपठेतेपावकावमाइतिवाधोपलब्धिश्च शाब्दस्य वा-
गादिवन्न सन्दिग्धार्थप्रतिपादकः तदर्थश्च व्याकरणादिनातिश्चीयते यथा लौकिकवाक्ये तथा वेदेपि न च तद्विरु-
द्धेतिसेन तर्थस्य प्रामाणिकत्वमसंगात् तस्माद्वेदार्थज्ञानार्थं विचारेणनारंभणीयः स्यादेतत् न वेदार्थज्ञानमात्रायवि-
चारः किंतु ब्रह्मज्ञानाय तस्य चात्मत्वात्तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वात् देहात्मभावदृढप्रतीतिस्तद्व्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो
भवात्र वेदमात्रादसंभावनाविपरीतभावनातिवर्तं केज्ञानमुत्पद्यते अस्फुटदेहात्मभावदृढप्रतीतिश्चातेरूपचारित्वा-
र्थत्वस्वतिनेवाकत्मपिष्मतीति मैवं अलौकिकोटिवेदार्थानगुत्वापमतिपद्यते तपसावेदप्रत्युत्वात्तप्रसादस्य पर-
मात्मनः न हि सुबुद्धावेदार्थपरिकल्पतदर्थविचारः कर्तव्यः ब्रह्मणस्तर्योहृष्णावेदांतेषु श्रवणात्तादृशमेव मतः ।
र्थ आगममात्रात्पथाकल्पनेपिदोषः स्यात् योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मा-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री

अ॰ए॰ सायाऽपितदुक्तं असंदिग्धेऽपि वेदार्थस्मरणात्वेनवन्मतः मीमांसानिर्णयः प्राप्तेऽङ्गं तु द्वेस्तु ततो द्वयमिति तथा च निःसं
२ ग्धे केनचिद् कथं हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति व्यासोक्तत्वादपि क
र्तव्यता कर्तव्यपदाध्याहारे स्यात् तेन न भवति अन्यथाऽप्रयोगानुगमनमिति वत् स्वतन्त्रता स्यात् तथा च ज्ञाना
नुपयोगः तथा हि तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्मणः शास्त्रान्तरवेद्यं न घटि मीमांसास्वत
न्त्रास्यात् तज्ज्ञातितेजाने न ब्रह्मज्ञानं भवेत् अथवाऽध्याहारकरणेऽपेतयाऽपशब्द एवं धिकारे व्याक्षेपः वेदाध्य
२ नानन्तर्यं तु सिद्धये वन तस्मान्नधीतएव विचारमर्हन्तितत्तेनतत् स्यात् स्वतन्त्रतेति तत्र प्रतिविधास्यामः वेदार्थं ब्रह्मणोवे
दान्तकूलविचार इति किमत्र युक्तं व्याख्यानमिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः यथाकर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु
पूर्वं व्याख्यास्यामः अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति अत एवानन्तर्यमिति सिद्धं तिप्रयोजनानि अधिकारो
ऽत्र न भवेत् अध्याहारश्च पुरुषार्थश्च सिध्येत् उच्छेदश्च न भवेदिति कथमथशब्दोऽपि चतुष्टयेवर्तते मोऽधिकारे
आनन्तर्येऽर्थान्तरोपक्रमेव तत्र श्रुतिमात्रेणैव मंगलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावात् नात्र तत्कल्पने अथाव
शिष्यत आनन्तर्यं वाधिकारो वेति आनन्तर्यं तु अध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिकार्यता भवति तथा सति तदभावान्न वि
चारः सिध्येत् तथा हि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यं विपर्ययसंभवात् न च पाठतो नियमः तत्रापि तथा न चाचाराद्यवस्था २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पदार्थानां तेषां तर्केण मतिरापद्येतेति चेन्न तेषां न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्धारणार्थं विचारः उभयोरपि प्रा-
माणिकत्वेनैकतरनिर्धारणाशक्यत्वात् अचिंत्यानंतशक्तिमति सर्वभवनसमर्थब्रह्मणि विरोधाभावाच्च अतएव
चोपनिषत् तत्रोपाख्यानेवोधाभावे याधिकवोधे च तत्पक्षे एवोपदेशः न च तत्पक्षे शुद्धेन विचारः तस्य पूर्वानधि-
क्यात्तथैव न वोपाख्यानानामपि प्रामाण्यात्व तथा सति सर्वत्रैव प्रामाण्यत्वभेदे विशेषाभावात् तत्प्रामाणिकोक्तेर्विधे-
वादोपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विशेषाभावात् यथा लोके तस्माद्वेदस्य तत्र मात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याभावात्
वैदिकानां न संदेहोपि किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना विचारस्तु च तदृश्यते यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यात्तदं-
गत्वेन व्याकरणस्येव विचारस्य श्रवणं स्यात् स्यात्ते च पुराणादिरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्वं
स्यात् तत्रोपनिषदे पुरुषं पृच्छामीति तत्तैषां निषेधः अन्यथाज्ञानेनौपनिषदत्वं फलमसमर्थं पति तस्मान्नारंभ-
णीय एव ब्रह्मविचारः अनेन धर्मविचारोप्यारंभणीयो व्याख्यातः तन्त्यित्तैस्त्रिराकर्तः सोयमतिभार इति पूर्वः पक्षः सिद्धांत-
स्तु संदेहवारकेणासंदुद्धिदोषात्तदुद्भवः विरुद्धशास्त्रसंभेदरोद्भवाशक्यनिश्चयः तस्मात्तत्त्वज्ञानसारेण कर्त-
व्यः सर्वनिर्णयः अन्यथाभ्रमेण तत्त्वार्थानामध्यवसानं तथा टि मः परंपरापाठवदर्थस्यापि सहस्रवादे च श्रवणा-
पि संदेहे मध्यमयोः संदेहो मध्ये तत्समानधर्मदर्शनात्पदादिपाठवत् तत्र यथा लक्षणानाम्प्रयोग एवमेव मीमां-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए. शास्त्रविरोधश्च साधनानामशेषरूपमेव वक्तव्यत्वात् अतोनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् न च ज्ञातसिद्धा जि
३ ज्ञासानाधिकर्त्तुं शक्येति वाच्यं जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् अत एव जिज्ञासितसिद्धेरिति पुरातनविद्वद्वचनानि जि
ज्ञासापदेन चैतत्तत्रोपपत्ति ब्रह्मज्ञानेन पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टं तदिष्टपूरणाय विचार आरभ्यत इति यस्मात्कर्मादि
भ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमिति अतस्तद्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति अतः शब्दार्थः अधिकारी त्रैवर्णिक एव
नहि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुं नहि मदमतेर्वेदाना यातीति त्रैवर्णिमतिमत्त्वमधिकारि
3 विशेषणं कल्प्यते अथ यथावादीनामिवर्मणिगरहाघासक्तस्य मननाधिसंभवात् साक्षात्कारो न भविष्यति न च धर्मस्या
म धेनगतार्थत्वं अस्य अप्रतिज्ञातात्वनुपलब्धेश्च न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणुर्वा चेति संदेहे हि किं विद
धिकरणमस्ति स्यादेतत् अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय चोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसर
सर्वं मरेहानिवारितः तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वं आत्मेत्येवोपासीत आत्मानं लोकमुपासीत तत्र ब्रह्मेत्युपासीत आ
त्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादिचोदनावाक्यार्थत्वात् अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति स्मृतेश्च सूक्ष्मादिवाक्यानां तदर्थ
वादत्वं आरोपादवाद विषये धर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात् न च ज्ञानादीनामविधेयत्वे प्रमा
णवस्तुपरतंत्रत्वेनाकृतिमाध्यत्वादिति वाच्यं नहि सर्वात्मनाऽप्रमाणं संस्कारभेदस्य प्रयोजकः सर्वस्यापि कारणपुरुह। ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राप्यनियमसंभावात्ः प्रत्यवायाश्रवणात् संभवेपि न वाक्यत्वमध्ययनवत् तथा च तत्त्वाप्याकांक्षा भवेत् न चैवे
राग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः तेषामेवाभावात् न च पदेव संभवः तदेव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यं तदसंभवापत्तेः त
थाहि चत्सणः परप्रपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तत् ज्ञानस्य च साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वेन यागादीनामवगते तदर्थं कर्मक
रणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि इदं च वेदांतविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः तिथीरिति तत्त्ववेदांते तत्त्ववेदांते
विचारो व्यर्थ एव न च साक्षात्कारस्तत्फलं तस्य शब्दशेषत्वेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् दशमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्य म
क्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्त्वात् स्वदेहमपि पश्यन् दशमोहमिति मन्यते तत्रापक्रान्ते मननिदिध्यासनविधी
नामानर्थक्यापत्तेः न चाधिकारि तेदः कल्पनीयः शाब्दज्ञानेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् अत्यंतासत्यपर्थश
ब्दस्य ज्ञानजनकत्वात्ः प्रमाणसंकरापत्तेश्च मननासनज्ञाननेपि तथा तस्माच्छब्दमेव ज्ञातमिति मंतव्यमत्र भव
सिद्धत्वात् इदानींतनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः अन्यासामनुपपत्तिश्च किंच श्र
वणादावश्यकर्त्तव्यः स च कर्तव्यादिषु दानोपदितन्स्वार्थं परार्थमेव वा कं स्यात् परार्थत्वे तत्त्वप्रकरणे न हितेति विचारः कर्त्तुं
शक्यते स्वकृतिवैयर्थ्यं च असंगतिश्चाश्रमसूत्रस्य भवेत् किंच अधिकार्यपेक्षप्रसूपार्थः सिध्यति तावत् तदुपपदे उ
त्पत्त्यायात् किंच तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनासंभवात् शास्त्रोच्छेदः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र·सू· तिप्राप्तमुच्यते उपासनाया धर्मत्वेपि न ब्रह्मणो धर्मत्वं ज्ञानरूपत्वात् धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् न वार्थवाधतो धर्मेऽ
४ वब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् प्रकृते तु महात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः तस्य वज्ञा
नोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते चतुर्थे उपासनादर्शनादिष्विदानीं मनोव्यापारत्वमेव विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगि
त्वं तथा वक्ष्यते किंच औपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं पदे व विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं
भवतीति अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदैव सांनिध्यं अन्यथा आभासत्वमेव न च ब्रह्मस्वरूपात्मविज्ञा
ने देहाद्यध्यासाभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यं निरध्यस्तैरेव देहादिभिः कर्मकरणसंभवात् अत ए
व जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः तथा च स्मृतिः नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्यन् शृण्वन् स्पृ
शन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति
धारयन् ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति अतो ब्रह्मविदामे
व कृतं कर्म शुभफलं भवति अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्मजिज्ञासैव तस्मात्तद्गतार्थत्वान्नुपयोगो न तु फलभे प
रा २ श्चाधिकारी फलं च विचार्यं विचारस्य शास्त्रज्ञानेन तस्य मननादिद्वारा अनुभवः तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानंदा ४
वाप्तिः तथा च विरक्तः अनर्थजिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मात् भवति शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे य।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धयावृत्तिः तदत्र वृत्तिसंदुर्निवाच्यम् तिरश्चैरेव देहादिभिः कर्मकपादने प्रमाणसंपादने वाउस्मकृतिसाध्यत्वेऽन्य
यासिद्धावपि मननादि शास्त्रैकफलत्वायत्नेः साधनप्रतिपादकत्व निर्विरोधम् येनापि संदेक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेना
पि गरूपमत्वादिनायतितव्यमेवज्ञाताथैतस्यापि विध्यर्थवर्णतत्रापि विधिपरिकल्प्यतत्र त्यानोन क्षेषत्वेकल्प
मितिनार्थोऽनयामीमांसयान्यथाविरोधोपिस्यादेतत् ब्रह्मविचारप्रवारम्भणीयोनधर्मविचारः मच्चवेदव्यासक
श्रीवेदव्यासेनाकृतत्वात्त्वफलत्वाचकल्पत्रमकारेणनिर्मितदिग्यकरणसंभवाच्च आचारपरंपरयापिकरणसंभवाच्च
एतस्यापिसंदेहे । मन्त्रभाष्ययाज्ञिकानामेवान्ववृत्तिः क्रियतेतन्मीमांसकस्यतस्यात्संगाचेदाध्येतॄनिः संदेहकरण
संभवात्पूर्वस्यापिकर्म किंच परमकृपालुमदः श्रमाद्गुणः संसारान्मोचयितुंकर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थंबोधितवानि
तिकर्तव्यतानन्तवदप्रामाणिकत्वभियाऽवसीयतेविपरीततवृधिकात्तु पूर्वमीमांसातस्या उपिनकर्तव्येति मेवं किंवि
चारमात्रेनकर्तव्यपूर्वकाण्डविचारोवा नाद्यात्तत्प्रत्यासमर्थितात्वाच्च द्वितीयेसामान्यन्यायेनसंदेहनिवार्यालत्त
एवतत्रउपयोगः अनिष्टतयानिनयेनमीमांसादोषः किंतुविचारकाणांस्वभावभेदात् किंच आवश्यकत्वाद
पि निरूढानामपियागादिज्ञानस्यावश्यकत्वे विनतशुद्ध्यर्थत्वात् परमात्मसमभेदतप्रकारभेदः कायिकादिभेदात् तत्रा
द्यस्यवाचिको द्वितीयस्तृतीययोः कायिकः चतुर्थस्यमानसिकस्ताश्रमिणां तस्मादेकेनैवचरितार्थत्वात् किंद्वितीयेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए. नित्यशुद्धमुक्तस्वभावमितिश्रुत्याकर्तृत्वादिप्रापंचिकधर्मरहितं प्रतीयते यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता
५ नि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति कर्तृत्वं च तत्र श्रूयते इदं किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्तृ किं तावत्प्राप्तं अकर्तृ च ब्रह्म
विदाप्नोति परमिति प्रधानवाक्ये फलसंबंधात् ऋचापि विहिते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यो
मन् सोश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति फलार्थं च ब्रह्मज्ञाने फले च फलवाक्ये च ज्ञानादेव नान्यथा
कर्तृत्वं च परं विवरणात यो ज्ञे पर किमित्युक्ते यः सर्वान्तरात्मा इति कथं सर्वांतरमित्याकांक्षायां परिच्छायार्थभूतभौ
तिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानंतर्ये परिहृते गौणोपासना फलं च मध्यावशेषतयोक्ते तत्रान्यगतकर्तृत्वारोपानुवादोपि सं
भवति ततश्च भस्मसर्वैर्वा रुणि रि— पाव्याने पि परिच्छापकत्वात् गौणकर्तृत्वमेवारूप्यते फलाश्रवणादिति पूर्वः
पक्षः सिद्धांतस्तु उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृत्वे ब्रह्मत् वेदेन चोदितं तद्धि नान्यथा भवितुमर्हति नहि श्रुतिवि
रोधोस्ति कल्प्योपि न वरुध्यते सर्वभावसमर्थत्वात् चिन्त्यैश्वर्यं वह्व्रूदज वेदेनैव नावतजगत्कर्तृत्वं वोध्यते वेदस्य
परमात्मेतरमात्रमप्यन्यथा नवदति अन्यथा सर्वत्रैव तद्विश्वासप्रसंगात् न च कर्तृत्वे विरोधोस्ति सत्यत्वादियमेव
कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः सर्वथा निर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः ५
न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासकृतत्वादित्यवाच्यं प्रापंचिककर्तृत्वं तथैव तत्त्व लौकिककर्तृत्वे अत एवास्त्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दि श्रमस्तस्य कलं मन्येत येन मिवरतत इति भगवद्वचनात् केवलस्य नित्यादेः श्रवणादिति चेत् न फलकामनाया
अनुपयोगात् अन्येनैव तत्समर्थणात् नित्यत्वाद्यर्थज्ञानस्य तत्कलमभ्युदयिकारी नित्यार्थवादस्तु मननादिवि
धिशेष इति मतं न तत्र ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वेन चावक्तव्यत्वेनिर्वि
चिकित्सज्ञानानन्दघप्रसंगादिति चेत् न ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी किंतु शेषषष्ठी तथा च ब्रह्मसंबंधितत्ज्ञाने
पयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यं न च गौनतार्थं जिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यं ब्रह्ममात्रे संदेहाभावात् संदि
ग्धस्यैव जिज्ञासिता गौणत्वे तु शब्दत एव न तत्वर्थ एक वेदप्रामाण्यपक्षे प्रतिज्ञा सिद्धत्वात् न विचार्यते तस्माद्ब्रह्मजिज्ञा
सितव्यमिति सिद्धावितत्वे तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनि
त्वादिति ननु कथमत्र संदेहः यावता सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिरेवाविरुद्धं चेत् न स्वरूपलक्षणकथने कार्य
लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् विवादाध्यासितत्वात् न हि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसंमतं नवागमादिन इति वेदमात्र
स्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते किं वा व्यर्थ एवैव विचारः लक्षणप्रमाणाभ्यां दिव ब्रह्मज्ञानं भवति तच्च स्वरूपलक्ष
णेनैव भवतीति किमनेन तस्मादयुक्तमस्य शणम इति उच्यते संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनो क्रियाश
क्तिज्ञानशक्ती संदिह्येते परस्थिते न हि श्रुतिव्याख्यातं प्रवृत्ताः सूत्रकारः किंतु संदेहं चारयितुं तत्र सत्यं ज्ञानमनंत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ०पा० कवचनेन जन्मान्वकृतत्वात्सिद्धं अथवा किमनया कुसृष्ट्या जन्माद्यस्य आकाशस्य यत इति तस्माद्वा एतस्मादात्मन
६ आकाशः संभूत इत्येवं विचार्यतो फलसंबंधित्वात् तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारान्तरेपि यतो वा इमानीत्यत्र वि-
स्फुलिंगवत्सर्वोत्पत्तिः अत्र तु क्रमेणेति विशेषः एतेन सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोप्य
यिकृतत्वान्न द्रष्टृत्वापादितत्वाधारः शास्त्रयोनिः शास्त्रयोनिः शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः शास्तीति शास्त्रं वेदः
सामान्यग्रहणात्पूर्वकांडे एवं सृष्टिवाक्यानां संग्रहार्थं यथासैव कारणत्वेनान्यस्यान्तर्थापरिग्रहाद्द्व्यामः मतान्तरव
ज्जन्मादीनां तद्विकारित्वं किं त्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिकरणे नामलीलाया अपि
त एष इङ्गित एतेन प्रपंचमध्यपातात् केचित् एकध्यप्रनामप्रपंचकर्तृत्वे योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादिसू
त्रेष्वेव हेतुं न वर्णयंति अन्वयमिध्यर्थं च अतति व्याप्नोतीत्यत्र शास्त्रयोनित्वमात्मेतदिति तेन सूत्रकारस्य मतमि
ति प्रतिभाति तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमाने जयोय
ज्ञादिषु क्तप्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकांडे तत्र तथाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् न चावांतरा
दारणत्वे परस्याश्रवणात् उत्तरकांडे तद्द्वयप्रतिपादनाद्विरोधः संदेहस्य मीमांसायाः संदेहनिवारकत्वेपि का- ६
ष्ठास्य प्रमाणं स्यात् उभयमर्थं तेन शास्त्रं वेदफलं वा विधप्रमाणादेव सिद्धः बाधितार्थं च वचनं वेदेनास्तीति वा चा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृ यस्येति प्रत्यक्षोवर्त्ती प्रपंच इदमा निर्दिश्यते अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकान्तररचनायुक्तब्र-
ह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकल्पयितुमशक्यरचनस्यानेकाकारस्यानेनोत्पत्तिस्थितिभंगकरणेन लौकिकं प्रतीतं च-
निषेधेनाप्रतीतेन श्रुतिप्रतीते सत्यत्वादयश्च लौकिकास्ततः सर्वनिषेधेन दृष्टान्तमेव भवेत् न च सत्यत्वादिकं
केनाप्येव व्यवहारमात्रत्वात् कारणगतमेव सत्यप्रपंचे भासत इवात्र नहि कर्तृत्वं तथाङ्गतेनाङ्गीक्रियते
स्यातिश्च स्वीकृता भवति कर्त्ताकारयितारूपैरिति न चानेकान्त्येन वक्तृशक्तेन तथा सत्यत्वमन्यस्य स्यात् न चेन प्रकृ-
तेरप्येवमेव निषिध्यमानत्वात् न जीवानामसत्त्वं तेषामन्त्र चान्येषामप्यनिषेधादेव तस्याद्ब्रह्मगतमेव कर्तृ-
त्वं निषेधति विरोधाभानात् कस्मात् लौकिकरूपाणां फलवाक्येष्वश्रुतानां तत्तद्गुणोपसंहारः कर्तव्यः तथा वा पदस्-
चार्थः जन्मादिर्येषामित्यत्र तत्पुरुषसमासात् तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकाराः आ-
दिशब्देन गृह्यन्ते तथा च जन्म च आदिर्येषामेकवद्भावः आदिशब्दश्च धर्मवाची स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति तस्यो-
भयसापेक्षत्वादु — न्ते विद्यमानत्वाद् अनेन भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः अथवा
जन्मनैवादित्वं तदाधारस्यापूर्वमविद्यमानत्वात् प्रभेतादिमतः तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वात् अत आदिशब्दः
स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः अथवा गमनप्रवेशयोर्भेदात् जन्म आदिर्येषामिति जात्यपेक्षया ए-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए. तपेश्येकमेवस्यात तदाक्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वमज्येत सदैः हिसाधारण्यंचस्यात मतान्तरवत कथमेवंसद्दे
७ दः पावतायतोवाऽऽमानीत्यादिभ्योनिसेदेदश्रवणात एवंहिसपंचमीश्रूयतेयतइति पंचम्यास्तुसिरिति आत्मइत्यपि।
पंचमीतिमित्त्वेनसेदैः पंचम्यानिमित्तत्वकथनात उपादानत्वकर्तृत्वेचसेदेः तद्वाच्यकाश्रवणात कल्पना।
प्रमाणाभावात समवायित्वेपुनःस्वतरांसेदेः एवंप्रामस्याह तत्समवाययात तत्राहुः पूर्वमपत्तव्याहत्यर्थः निमित्त
त्वस्यश्रुतिसिद्धत्वात मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रेवक्ष्यते तत्त्वमेवसमवायिकारणं कुतः समन्वयात सम्यगन्वह
7 न्नत्वात अस्तिभातिप्रियत्वेनसच्चिदानंदरूपेणान्वयात तामनपयोः कार्येन्नपत्वात प्रकृतेरपिस्वमतेनदशत्वात
अज्ञानात परिच्छेदात प्रियत्वे ज्ञानेनबाधदर्शनात नानात्वेत्वेकिकमेवाजइजीवान्तर्यामिश्रैवेकेकांशमाक।
यात कथमेवमितिचेत नामरूपेघटरूपक्रियास्विवतारतमेनाविभाववत जडेपिभानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्य
णीयोकर्त्तव्यः भगवदिच्छायानियामकत्वात नचसाधारण्येनसर्वजगत्प्रतिपरमाणवादीवानविशेषग्रहणेपि
नब्रह्मणिव्यभिचारः अलौकिकमतीनेस्तित्वादिप्रतीतावपिसम्यगन्वयाभावात कार्यत्वव्यभिचारेतस्माद्ब्रह्मण।
एवसमवायित्वं एतत्सर्वंश्रुतिरेवाह स आत्मानं इ स्वयमकुरुतेति निमित्तत्वंतुस्पष्टमेवसर्ववादिसंमते केचिद ७
त्पृशान्नुयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणायतत्समन्वमादितिसूत्रंयोजयंतितत्सर्वपक्षइसिद्धांतयोर्द्वयोरप्यसंगतत्वाइ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म किं च विदांताः किं वेदशेषा वेदा वा नाद्याः अन्त्यपर्योगात् अनारभ्याधीतत्वेन तदुपयोगीति पूर्वकांडविचारेणाव
गतार्थत्वे विद्याप्रवेशश्च न द्वितीयज्ञानप्रतिपादनात् मंत्रब्राह्मणत्वाभावाच्च तस्माद्वेदापरा वेदांता इति तेषां किं
स्यादिति चेत् मैवं अस्ति तावद्वेदत्वमध्ययनादिभ्यः स्मरणाद्वा प्रमाणाच्च सर्वोपि वेदः स्वाध्यायः सवनयज्ञेष्वेतद्ब्रह्मभ
वतु न चैतावता अवेदत्वमतिप्रसंगात् शाकलशाखिदोषादीनामन्यतरदंततभोयत यावत्कं तस्माद्ब्रह्मापि प्रतिपा
दयंतो वेदांता वेदत्वेन व्यभिचरंतीति मंत्रब्राह्मणानुपत्ते चोत्यप्रयामः - एवं मंत्रः ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणं तच्छे
षाः रुद्रादिप्रतिपादकाः प्रत्यमिति विधीयते तथापिता दृष्टमेव ज्ञाने फलापेतिपुरुषमन्त्यप्रयामः पूर्ववैलक्षण्य
त्वभूषणाय कांडद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाय मायायारणारग्रहणं यदेवविद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वे सर्वस्यत
मेवं वेदांतवनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिना सर्वस्याङ्गशेषत्वे कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्भेदपरत्वेन कानक्रऊहे
वाक्येषु सर्वत्र न विरोधः तस्माद्ब्रह्मस्येति तत्सिद्धं किंचिदत्र जन्माद्यस्य सूत्रे लक्षणत्वादन्तमानमिति वृत्तिरिति अ
नेषुतः अत्यन्तवादकमाहुः सर्वज्ञत्वाय अत्यन्तमर्थानुमानं च ब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्तत्तत्वायतिपदं पुरुषप्र
कामीतिकेवलोपनिषद्वेद्यत्वात् उपलब्धि अनधिगतार्थगोचरत्वात् प्रमाणस्य मननं निदिध्यासनयोः श्रवणांगत्वे
देहवारकत्वा शास्त्रस्यापि तदंगत्वमिति तच्चेतनस्यात्तत्र किं समवायापि निमित्ते कर्तृत्वा किमतो यद्येवं एवमेतस्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ०ग्र. राज्ञ न चैवं किमनेनेति वाच्यं उक्तं येभूतत्वाद्यज्ञस्य किं वा कर्मफलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् एवं वेदप्रतीति
८ सूति अत्र वाननुवादो भवति मदान भवति प्रज्ञया यथुभिर्ब्रह्म सर्वं च मेतन्महान कोदैर्षति अत एतावद्यावत्तोयज्ञानधिका
रात्त्विषेयार्थज्ञानमुपपद्यते न च देहाध्यासस्य कारणात्वं ब्रह्मार्पणब्रह्म हविरित्यादिस्मृतेः तस्माद्दन्योन्याययोगि
त्वेन कोपि दोषः क्रियाज्ञानयोः स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसिद्धर्थं मिन्नतयाणां प्रवृत्तिः किंच वेदांतवाक्यानामस्मिन्
शास्त्रे सममन्वय एव प्रतिपाद्यते भेददृष्टिनिराकरणाद्वारा न त्वकथं सिद्धवद्देवतात्वेन निर्देशः अग्निमैव यथ्यं च स्यात् न
च प्रतिज्ञा गर्भित हेतुत्वे अनुपयोगात् गौणमुख्यभावे परविवादः न च येण नूपेणासममन्वयो मतां नतरस्यैविचा
8 रिताः तथाश्रेयु निर्णयोस्ति शास्त्रारंभस्तु प्रथमसूत्रेणैव समर्थितः तस्मात्समन्वाधिकारणात्वमेवं तेन सूत्रेणासिद्धं
न तु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः किं समवायिकारणत्वेन विकृतत्वं च स्यात् अनर्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च तस्माद
नारंभणीयमेवेतत्सूत्रमिति चेन्नैवं सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयात्
भूयान्नुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं सर्वं भवति ब्रह्म तं परादादित्यादि स आत्मान
ं स्वयमकुरुत एकमेवाद्वितीयं वाचारंभणं विकार इत्यादि एवमादीनि वा—नि स्वार्थे बाधितं वृत्तेः संक्षिप्तत्वात् ८
कथं सूत्रप्रवृत्तिः उच्यते अस्थूलादिवाक्यान्यपि संति सर्वं च प्रपंचतद्धर्मवैलक्षण्य प्रतिपादकानि ततोन्योन्यविरोधेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पेदंस जथाहि जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य सर्वकाण्डस्य समन्वयमाह आवेतरवा
क्यानां प्रकारशेषत्वात् न च सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यस्तत्कृष्णोवव्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात्
सेदंहमात्रवारकत्वात्तज्जिज्ञासयोः नन्वलौकिकार्थसाधकत्वेन तथा स्मृतिवेदानामन्यार्थीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्
वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् किंच साधनं च फलं चेच सर्वस्याहश्रुतिः स्फुटं न भवति पितृप्रकाशात्तथा वेदान्तरकोनहि
प्रवर्तकस्तत्सर्वं च सर्वान्माहरिरिवहिऽयज्ञ एव हि पूर्वं चबोध्यते स्वर्गसिद्धये सिद्ध एव हि सर्वं च वेदार्थो वेदवादि
नो मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणात्कुतो कृतिश्च सिद्धं तन्मन्त्रवेदः स्वार्थं च समन्मतः प्रजापतिरकामयत प्र
जायेतेति स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् प्रजापतिर्यज्ञान सृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामा
वास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इत्यादि न— पाख्यानानां मिथ्यार्थत्वबुद्ध्या
जन्मनः पुरोक्तेपुक्तत्वात्तया स्मृतिवेदानामप्रामाण्यमेव स्यात् मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् तस्मात् पू
र्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव उत्तरवादिनोऽपि पूर्वोक्तानमंगीकृत्य पूर्वान्न
पयोगित्वब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति उप
निषज्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धत्वकारणात् न च बाधितत्वात्त्यज्यत इति वाच्यं ब्रह्मात्मज्ञानं च तत एव वसिष्ठादेर्यज्ञाधिका

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.प्र. बुद्धिपरिकल्पितं अतः स्वबुध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्रैवं द्योतयंतो महासाहसिकाः सन्त्विह देहेत्याः पुरुषार्थः पुन
९ र्यथा वेदांतेष्ववगत ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं न स पुनरावर्तते ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंत
रं अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् इत्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वं ब्रह्म च पुन।
र्जीवपरमात्मनोर्भेदाभावात् एकस्यैवं ममैवांशो जीवस्यैव महात्मने बंधोस्याविद्यानादिर्विद्यावतयेतर इति।
भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् तस्मान्नोपपद्येत सर्ववेदांतप्रतिपादितसर्वधर्मवद्ब्रह्म तस्य श्रवण।
10 मनननिदिध्यासनैरंतरंगैः शमदमादिभिश्च बहिरंगैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य साक्षात्परमपुरु
षार्थः। तस्मात्सर्ववेदांतानां स्वार्थ एव युक्तार्थ इति न्यायैर्वक्तव्यत्वात् ब्रह्मणः समन्वयाविलायसमन्वयस्तत्र वक्तव्य एवं
ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किं लक्षणकं ब्रह्मेत्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृसमवायी चेत्युक्ते एवं
त्रिसूत्र्या जिज्ञास्यस्य लक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा तत्र ब्रह्मणि चतुर्द्धा विचारः स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदांत
वाक्यानि त्रिविधानि मतांतरनिराकरणं च तत्र स्वरूपे विचारिते मतांतरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात्
अतः प्रथमं स्वरूपनिर्णयः तदनु मतांतरनिरासः तदनु साधनानि फलं चेति तत्र प्रथमेध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्य ९
ते वाक्यानि द्विविधानि संदिग्धानि निःसंदिग्धानि च तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः संदिग्धानि पुनस्त्रिविधानि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कस्य मुख्यार्थबाधो वक्तव्यः तत्स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपंचरूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत्
तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रमपि सूत्रितवान् तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव अविक्रियमाण एव आत्मानं करोतीति
वेदान्तार्थः सगतो भवति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणो भूषणाय किंच अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां
कर्माधीनत्वे त्वनीशिता ततः कर्तृत्वमपि भज्येत ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् नन्वेवमस्त्वपवादार्थत्वात् र
ज्जुसर्पवद्ब्रह्मार्थकथनेऽपि न दोषः सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति स्मृतेश्चेति चेन्मैवं तथा सति पाषण्डित्वं स्यात्
ईदृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्त्तारासुरेषु भगवता गणितत्वात् असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसंभूतं किम
न्यत्कामहैतुकमिति शास्त्रनर्थं किंच सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसंगतं स्यात् वस्तुपरिच्छेदात् नहि वेदान्तिः प्रपंचरू
पकथनमुक्त्वा स्वोक्तजगत्कर्तृत्वं निषेधति तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्यानं भिवेदान्तिप्रलापः कृ
ता इति मन्यामहे सर्ववाक्यार्थबाधात् यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ननु पुरुषार्था
र्थानि शास्त्राणि इदं तु शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थसाधकं मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इत्ययुक्तं अविद्या चाज्ञानं ज्ञा
नेनैव नश्यतीति ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यानं वेदान्तैः अध्यारोपापवादमार्गेण व्याख्यानमयुक्तं अतो यथाकथंचि
द्व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोऽपि दोष इति चेत् न पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं तस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ग्र. मानलोकानसृजतेति म— ज्ञांचक्रे सप्राणमसृजतेति एवमादिषु सृष्टिवाक्येषु ब्रह्मणादीनां प्रतीयते किमतो यद्येवं एव
१ मेतस्यात् सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोपि ईक्षांचक्रे लोकसृष्टिद्वारा व्यवहर्त्ता भविष्यामीति अतो यथायथाकृतवान् त
थातथा स्वयमेवोक्तवान् पूर्वं नयेपफलरूपं च मसृष्ट्वा पुरुषार्थत्वात् तत्त्वप्रमाणावलेना विषयः स्वरूपाविषय
श्रुत्यक्तं नन्वसर्वप्रमाणाविषयत्वेहविते केवलवेदापिषयत्वं कथं सिद्धं नो क्रियते उच्यते चक्षुरादीनां प्रामाण्यम
मस्मात्वनिरीक्षकत्वेनन स्वतः प्रमानन्त्यन्निप्रसंगात् मत्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् अतो निरपेक्षाए।
व भगवन्निःश्वासरूपवेदाएव प्रमाणामेकेतग्रहस्तं वैदिकएव वेदविद्भिः कृतः आकृतिन्यात्रार्थे लोकापेक्षा।
20 अनधिगतार्थगन्तृ च प्रमाणं लोकानधिगतइत्यर्थः यत्रब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव लौकिको व्यवहारः संनि
पातरूपत्वात् पुरुषार्थोसाधकएव तर्हि प्राहमाचम्यकथंग्रहणं वेदव्याख्यातृवापिषयत्वादिति इमः एतेनम
नसैवानुद्रष्टव्यमित्यपि समर्थितं तस्मात् सृष्ट्यादिप्रतिपादका अपि वेदांताः साक्षात् ब्रह्मप्रतिपादकाइतिसिद्धं।
स्यादेतत् कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः यतो वा इमानि भूतानि जायंते स आत्मानं स्वयमकुरुत निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं असंगो ह्ययं पुरुषः इत्येवमादिवाक्येषु तत्र द्वैधानि संशयः से भवति सर्वभवनसम १
र्थत्वात् विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन अन्यतरबाधाद्वा अलौकिकापेक्षया लौकिकसजचन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लौक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कार्थप्रतिपादकानि अन्ये तर्थोमिप्रतिपादकानि उपासनापरपादकानि प्रकीर्णकानि चेति तत्र प्रथमपादे कार्थवा
क्यानां निर्णय उच्यते सन्दिग्धानंदमयेपणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते अन्यत्रान्यवाचकान्य
पि वेदांते सुभगवद्वाचकानीति तत्र लक्षणाविचार एव समरूपाणां वाचकतां निर्णीतानि द्विरूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्ण
यार्थं मीमांस्यधिकरणमारभ्यते सम्यग्भिः सूत्रैः समस्ताद्यारत्वात् ज्ञातस्य तत्रैवं संदेहः ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमा
णाविषयत्वाद्यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते स्वप्रकाशविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च आहोस्वि
द्विरोधपरिहारेण शक्यत इति किं तावत्प्राप्तं न शक्यत इति अतः ज्ञायतार्थप्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गेणतः
सर्वथा विषयेवाच्यव्यवहार्थे अतः प्रमाणादिकामत्वमिकव्यवहारयोग्यं हि पुरुषप्रवृत्तिः प्रवृत्त्यर्थं दिप्रमाणानि सं
निकर्षादिमार्गेण निर्ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यत इति चेत् न हि वापितार्थ
प्रतिपादकत्वान्न वेदांता विचारयितव्या इति प्राप्त उच्यते अल्पतेनाशङ्कनविषयते शब्दोऽयं सर्वशब्दः सर्ववेदांताद्यप्रति
पाद्यब्रह्मनभवति अतः ईक्षतेः सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
तत्तेजोऽसृजत तथा तः ईक्षतेः सदेवसोम्येदमग्र एका आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये
ति तत्तेजोऽसृजत तथा आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स उ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.गु. चैतन्यरूपोपि निर्गुण एव जगत्कर्ता वेदान्तेषु सर्वज्ञसमर्थतोपदेशो पुत्रादिवत् जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते यदि स
११ गुणः स्यात् प्राकृतगुणपरिहारार्थं समस्तब्रह्मजगत्कर्तानोपास्यः स्यात् पुत्रादिवत् अतर्द्वन्द्वाद्योनसगुणधर्मा
स्तत्रत्रयस्पर्शात् ईक्षतिहेतुसाधकत्वात् चकारः एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कारणत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्या
नां ब्रह्मपरत्वमुपपादितं अतः परं सूत्रत्रयेण तन्नाह स्वाप्ययात् गतिसामान्यात् श्रुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेणानन्त
किमर्थं हेतूनां साधकत्वे एकेनापि तत्सिद्धेः असाधकत्वे एकेनापि तत्सिद्धेः असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरि
ति चेन्मैवं रूपभेदार्थं हेतूनां नानाविधान्नाभोजनतृप्तिवत् तद्यथा आत्मशब्दात् तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा
त् हेयत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च कार्यस्य प्रवृत्तिविधिप्रतिषेधभेदाद्विरूपतेति एवमत्र
21 त्रापि प्रपंचयिष्यते तत्र सृष्टिवाक्यानां ईक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तं इदानीं प्रलयवाक्यानामाह स्वाप्ययात् ब्रह्म
णो सर्वव्यवहारातीतत्वं कुतः स्वाप्ययात् स्वस्मिन्नप्ययात् तत्र चित्प्रकरणात् जीवस्योच्यते एवं हि श्रूयते यत्रैतत्
पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति स्वपितीति न क्रिया
यां किन्तु जीवस्य नाम तदेव स्वपितिनामत्वं पदार्थ्यमुपपद्यते सति स्वशब्दवाच्ये अपीति लयं प्राप्नोतीत्यर्थः अहरह ११
र्जीवो ब्रह्म संपद्यते ततो बलाधिष्ठानं प्राप्य पुनरेवं वस्तु समायाति वासनाशेषात् स्वशब्देन चाभेदः अर्थतः स

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिद्धत्वात् कर्तृत्ववैयर्थ्य एवमुक्तः उत्पत्त्यादिकं तु प्रकृतिगुणसंबंधादपि ब्रह्मणो युज्यते तस्माद् लौकिकसर्वभ
वनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक एवात्मन रवाच्यो युक्तः ततश्चासत्यमस्तु रूपादन्यदेवैतदिति स्वयमेवाशं
कां परिहरति सूत्रकारः गौणश्चेन्नात्मशब्दात् इत्यादियुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्वसंबंधवानिति
चेत् न तथा वक्तुं न शक्यते कुतः आत्मशब्दात् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य स ऐक्षतेत्युक्ते आत्म
शब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणं परं ब्रह्म वाचकत्वेनैव सिद्धः तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह ननु चोक्तमन्यतर
वाच्यो युक्त इति न युक्तः स्वातंत्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वायोगात् विदाश्च प्रमाणभूताः ततः सर्वभवनसामर्थ्य
मेव श्रुतिवसलभ्यमंगीकर्तव्यं किंच अस्तिभाति प्रियत्वादिधर्मवत्त्वब्रह्मणा गतकर्तृत्वं लोके प्रतीयते कार्यत्वात् ।
तस्मादात्मशब्दप्रयोगात् गुणातीतमेव कर्तृ नन्वात्मशब्दोपि लोके बहुधास्ति लोके हि केन चित् पृष्टो विश्वमित्रः
आह यज्ञदत्तो ममात्मेति अत्र गौणत्वमुपचारश्चेत्यपि वप्राप्तेभिधीयते तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् एवं हि श्रूयते अ
सद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरु
क्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवतीति प्रापंचिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन् पूर्वोक्तजगत्कर्त
रि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसार एव स्यात् न मोक्षः किंच हेयत्वाव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. ज्ञायते यापि कारणात्वापाते दोषाम मवे ष्वजडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानेदं तत्पफलमुपपाद्य तन्निरूपणार्थं सर्वोपि प्रपा
१२ ठकमारब्धः तत्र साधनपोषब्रह्मणो वाक्यादेव निःसंदिग्धप्रतीतेः फलस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनीयत्वं तत्र ब्रह्मानन्दमयादि
त्वल्पवचनात् स्ववाचकशब्दानामेव वचनाच्च संदेहः आनंदशब्दस्यैवकारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभा
वे प्रपाटकवैयर्थ्यं च फलस्यानेकधा प्रतिपादनाया त्मपदमयोमेण फलरूपेण जगत्कारणतामङ्क्त्वा तस्यैमध्येस
वांतरत्वे प्रतिपादिते तस्माद्धापतस्माद्विज्ञानमयादन्योंतर आत्मानंदमय इति अते च पतमानंदमयप्रमात्मा नम
पसंक्रामतीति आदिमध्यरूपेऽमन्नरूपफलत्वेनोपपादिते तन्निरूपकस्यापि तन्नल्पफलत्ववक्त्रमन्नमयादीना
22 मपि ब्रह्मत्वेनोपसंक्रांतत्र पूर्ववत् अन्नमयादेरिवानंदमयस्यापि न ब्रह्मत्वं अन्नमयादित्वल्पवचनान्नैवफ
लसिद्धेरिति एवं प्राप्ते अभिधीयते आनंदमयोऽभ्यासात् आनंदमयः परमात्मा नान्नमयादिवत् पदार्थांतरं कुतः अभ्या
सात् अभ्यसनं पुनः पुनः कार्यं तद्रूप्यभ्यासः तस्मात् अभ्यासस्य भेदकं तत्पूर्ववत्तत्र सिद्धं यथा पूर्ववत्तत्रेशब्दात् राभ्या
सश्चैव गणप्रक्रियानामधेयानां धर्मस्य कर्मभेदकत्वमेवमेवानंदमयस्यापि अभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यं अतो तल्पत्वा
त् ब्रह्मत्वं एवमभ्यासः श्रूयते को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयातीत्यर्थतो
भ्यासः स्तन्मामयडर्थं तत्प्रकृतिस्तत्वचा पुनर्वचनेनाभ्यासेन प्रवाहाङ्ग्देसादिते ब्रह्मत्वं तत्र ह्ययापत्तिः उत्तरसूत्राभ १२

रूपसामानाधिकरण्यात् निर्गुणत्वे नन्वप्रत्यये वक्ष्यमाणकथं सद्भावः मोक्षातिरिक्तदशायां तस्याक्रमैकत्वं धाभाव
दिति चेन्मैवं मुक्तिवाक्यानामाह गतिसामान्यात् गतिसामान्यात् गतिर्मोक्षः समानस्य भावः सामान्यं मोक्षस्य सर्वस्या
पि भगवत्ताधिकल्पत्वात् एवं श्रूयते स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्युपक्रम्य वागेकायनमिति दृष्टा
न्तार्थं निरूप्य स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्यते न्निरूपण
थ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरमित्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मणि प्रदर्शिते आदिमध्यावसाने शुद्धब्रह्मण
एवोपपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वय उचित इति किंच श्रुतत्वाच्च पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण
मुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुत्यैवासंदिग्धं सर्वस्य सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितं सर्वे वेदा यत्पदमामनं
ति च चकारोऽधिकरणसमाप्त्यर्थो न न्याय एवं चिद्रूपस्य कारणतां निरूप्य वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितं ।
अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादयते आनन्दमयोऽभ्यासादिभिः सूत्रैः न
त्वैतन्नरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठके ह्येतत् त्वानन्दमय इति मपृष्ट प्रसूयान्तस्या ब्रह्मत्वेन जगत्कर्तृब्रह्म
प्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वे स्यादिति तन्निराकरणार्थमानन्दमयाधिकरणं पूर्वोदितस्वरूपहृयानन्दभेदेनानन्दस्या
हृषिधत्वाद्देहसृष्टान्निनन्वकथं सदेहः कथं वास्या ब्रह्मत्वे प्रश्नाकामं गतिरिति उच्यते ब्रह्मविदः परप्राप्तिश्रुति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.प्र. ब्रह्मयो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता सोऽयपत्निकमानंदात्मा। कतमस्येतिरूप
णीयमित्यकलानंद इति मूर्च्छस्य हिदंशो देशकरता परिच्छिन्नत्वं चोक्तवती अथवा अनवब्रह्मणानंदात्मकत्वे सत्यपितस्य प
१३ रिच्छिन्नत्वात्तन्नपरमफलत्वमतआनंदे परिच्छिन्नत्वमेव परमफलतावच्छेदकमिति नह्येमेपुरः सरे परमानंद एवाने।
नशंहेतोच्यतेन्न सत्यं विज्ञानमनानंदं ब्रह्म सच्चिदानंदविग्रहमित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो मध्ये कप्रक्रमभेदत्वात् हिन
योक्तोनन्नियतसहचरितत्वेनानुक्तो प्यानंदः शाख्यानुपवेत्याशयेन वानंदः स्फुरतयानोक्तः अथ वेदनपदार्थमाह
योवेदेत्यादिना अवेदमाकृतेनामात्माप्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुनाश्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आ
त्मा वृणुते तनूं स्वामिति श्रुत्या वर्णान्तर साधनाप्राप्यत्वमुच्यते एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहाराय यातर ब्रह्मज्ञानेन
23 विद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासंपाद्यते नादृशे जीवे स्वीयत्वेन।
वरणे भक्तिभावात् सदकारियोग्यतासंपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्हेयघते नदेवगुहायां परमव्योमाविर्भावः प
रोमीयनेदृपयनेनेतिन घाज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापितथा परमव्योमेव्यलौकिकत्वज्ञापनामालौ।
किकः प्रयोगः कृतः भक्त्याहमेकयाग्राह्यः नाहं वेदैरित्यादौ प्रकरणभक्तात्वनन्यया शक्य इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव संगच्छते १३
अन्यथाज्ञानमार्गीणामपि ब्रह्मपरप्राप्तिः स्याच्चन्नैव मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कृत्वात्तस्मादानंदमयं ब्रह्मैव अथवा मन्येवरमेतस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानासेत्यादिश्रुतिभिरुप
पद्येति श्रुतेश्च तानि साधनानि कारयित्वा तानि फलानि ददद्भगवान्स्वक्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीड
तीति वैदिकैर्निर्णीयते एतदेवकारेणापि प्रतिपाद्यते अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूपयंत्याः श्रुतेर्जीवपरत्व
मेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वं कर्मब्रह्मणोरपि जीवविशेषणत्वेनापाद्यादेवं सति एवकारेणांतरफलाश्रुतेस्तस्यैवानंदस्या
न्यानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेर्नैरवद्यानंदात्मकमेव परमं फलमिति निर्दिश्यमानं पूर्वं सामान्यत आनंदस्य सा
धनत्वेन निर्दिष्टे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति अत्र ब्रह्मवित्परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वेन तदित्येव
वदेत् पूर्वं ब्रह्मोक्तावेव परमित्याह तेन सांनिध्यात्वत एव परं पुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते किं
मिव प्रतिवादिना तदाप्तिर्ज्ञानात्मिकैव वाच्या तथा सति ब्रह्मप्राप्तौ ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् स चासंगतः साधन
साध्यभावव्याहतिश्च अतः परं विशेषणतस्तद्विवक्ष्यमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितु
मन्यथा तु वेदनाहानेर्देशाभ्यक्तेति अन्यथा सर्वार्थत्वप्रतिपादिकाश्रुतिरेव कथं वदेत् उदितव्यं यं तथाव
तत्पूर्वोक्तम् ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिसंधीकृत्य पदस्यगोषाविदित
परविदितपरंब्रह्मकेरूपेणो पूर्ववाक्यानार्थस्यैव प्रायश्मनयाङ्गिक्रियत इत्यर्थः संपद्यते तामेवाह सत्यं ज्ञानमनंतं।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा.स्क. यं प्रयोगो यस्मात् लौकिकत्वज्ञापनाय लौकिकः प्रयोगः कृतः अत्ययो बहुलमिति सूत्रेण कर्म समिति हि धानात् आमन्त्रयप
२५ रस्मैपदयोर्व्यत्ययेन अप्रत्ययात्मनेपदे जातेऽपि भोगार्थकण्वाय धातोः एवमेव ततः तट्प्रातिके चननतट आतिकप्रातिकश्च
नेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगो शधातोरेवेति ज्ञेयं अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तु विशेषोत्तयपत्तः स्यात् नन्त्र सकामो ब्रह्म
सकस्तु उयास्त्रं च सगुणं ब्रह्म हृदयेऽपिकामोपभोगश्च वागात् यत्र दिष्टेऽतमिव भवतीति दितरं तत्तरे एषप्रपता स्पयकृष्णयत्र त्वस्य सर्वं
मात्मैवाभूत्केन कं पश्येदित्यादिना त्यदर्शनादि निषेधाद्ब्रह्मविदः कामोपभोगसंभवश्च इति चेत्सत्यमेवं तदेयाभ्युक्तेनिवाकेन
पूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिके यमगणत्स्फत्वेन प्राकृतवगुणसंबंधस्यतत्रकमप्राकयत्वात् तथा सति ब्रह्मविन्माप्यत्व परत्वयोरसं
24 भवापत्तेः न चैवं यस्य गुणत्वमन्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यं परत्वानुपपत्तेः साधनायोषभ्रतस्य गुणत्वं तत्फलस्य सगु
णत्वमिति सर्गतं ततरंव यद्दि पश्यति सनयोगणा याये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन गुणातीतप्रसादे कुवदर्शनादि
३ कर उच्यते नत्र किंवा चाणत्वमित्यसंगतरंव यहिपश्यति सन यौगुणातउपदर्शने यथोक्तं ब्रह्मविदो हेतदर्शनानुपपन्नका
मभोगासंभवइति तत्राप्युच्यते यच्चत्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरखंडब्रह्माद्वैतभानब्रह्मविदः प्रापंचिकभेदादर्शनं वदति
न तु प्रपंचातानार्थदर्शनं बोधयति निषेधजीवा पुरुषोत्तमस्वरूपयोः तावन्सधर्मविशिष्टप्रपंचातीतमेवेति न द्वैतादो किमा
यातोपुरुवएवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यनेन ब्रह्मात्मत्वं प्रपंचस्योक्तेन तदपि तस्य विहृति रूपे पुरुषस्तितो महानित्याह एतो २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विमलात्मने तस्मात्सम्यक्त्रिपुरुषपर्यायोगिनोवैमदात्मनः नत्वानेनचैवैराग्यंप्राप्यः श्रेयोमवेदिदेत्यादिवाक्यैः एत
देवाह गुहायांहृदयाकाशेयदाविर्भूतंपरमंव्योमात्तत्रात्मकं व्याप्तिविवेकंदं तमपुरुषोत्तमगत्स्वरूपत्वात् तत्रनि
तंस्थापितमिववर्तमानं योवेदसभक्तोब्रह्मणाणिमाविहतनरूपेणाविपश्चिता विविधंपण्पच्चित्वंह विपश्चित्वं
एषोदरादित्वात्सपणछद्हात्वयवस्ययकस्यलोपंकृत्वाव्यत्यादिनाविपश्चिच्छब्दः स्त्लेनविविधभोगचतुरेणास
हसर्वान्कामानश्नुतइत्यर्थः एतेनपरमप्राप्तिपदार्थउक्तोभवति श्रुतहृदयपुष्टिमार्गीयत्वात्तस्यभक्तस्यस्वातंत्र्यं
भोगउक्तस्तत सहभावोक्त्याब्रह्मणोगौणत्वे अतएवभक्ताधीनतत् भगवतः स्वतन्त्रमुच्यते अहंभक्तपराधीनः
वशीकुर्वन्तिमांभक्त्यादिवाक्यैः यद्यप्यशभोजननइतिधातोः अश्नवीत्येतद्रूपंभवत्यश्नुतेः व्याप्नोतिधातोर्भवत्य
श्नुतइतिरूपंविकरणभेदात् पदभेदाच्चतथाप्यत्राशभोजनइतिधातोरेवप्रयोगइतिज्ञायते तथाहि अत्राश
नक्रियायांब्रह्मणासहभावउच्यते तथाचव्याप्त्यर्थकत्वेब्रह्मणासहभूतात्कामान्व्याप्नोतीत्यर्थोभवत्यथ
वाब्रह्मणासहभूतः सजीवः कामान्व्याप्नोतीति एतौत्वनुपपन्नौ नहिकामवर्जीवेकर्तृकव्यापनक्रियाक
र्मत्वंब्रह्मणिसंभवत्यतिमहत्वात् अयतंवाब्रह्मस्वाधीनकरणमेववाच्यं नहिकामानांतथात्वं स्वतः पुरुषार्थ
रूपंभोगप्रोषत्वात्तेषांपूर्वोक्तपरमाप्तिव्याहृतिरूपत्वाभावात्तथात्वंनुपपन्नः तेनाशभोजनइतिधातोरेवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आ.व्या. कार्विषोजीवएवानंदमयउच्यतइत्याद्य मप्रतिवक्तव्यः अग्निमपणवकेभृगुणा अधीहि भगवोब्रह्मेति पृष्टोवरुणस्तदेतमा
१५ धिकाराभावात्स्वयंब्रह्मस्वरूपमनुक्त्वातत्पतयसाधिकारितिपायक्रमेणस्वयमेवज्ञास्यतीतितदेवसाधनंसर्वत्रोपदिष्ट
वा तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वेति ब्रह्मातिरिक्तेनसाधनेनतत्तज्ज्ञातुंशक्यमितिज्ञापनायपुनस्तपोब्रह्मेतिसर्वेऽप्युक्तवान् तथा
चतपःसाधनेनब्रह्मत्वेनज्ञातानिरूपाणिप्राकृतानीति विचारकेणानन्दं बुभुत्समिति नहि पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसा
धनोपदेशानन्तरणपूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानानंतरंप्रश्नोपपद्यतइतिचेत्सत्यं भगवान्तोहि विभूतिरूपाण्यनंतानितत्रये
25 नरूपेणयत्कार्यंकरोतितेनरूपेणसमर्थ्यापितदतिरिक्तंनकरोति तथैवतल्लीलायतः तथाचान्नमयादिरूपैःस्वाद्वा
रणैवफलानिददातिहीनाधिकारिणांतावतैवाकांक्षाविहृतिर्भवति सर्वसमर्थस्यादृशोनाधिकारेणान्नमयस्वरूपज्ञाने
भवतिताद्दशोनस्मिन्नपूर्णेतत्तज्ज्ञानमपितथाएवमेवान्तरत्रापि तथाचाकाशादिरूपमादिभौतिकस्वरूपमुक्त्वाध्या
त्मिकंततपुरुषरूपंदर्शयतितपमाद्द्यतस्तेनैवरूपेणाधिभौतिकेनपश्चाध्यात्मिकस्यपुरुषस्यप्रवेशस्तदुक्तंवाज
सनेयिनांबाध्यां पुरश्चक्रेद्विपदःपुरश्चक्रेचतुष्पदःपुरःसपक्षीभूत्वापुरःपुरुषआविशदिति वस्तुपुरुषएवपरंब्र
ह्मः सएवधीमनःपक्षीभूत्वापुरःशरीराण्याविशदित्यर्थः प्राकृतीषुविद्यासुपूर्वप्राकृतस्यैकविषयप्रवेशोनुचितोयः
ह्मपितथापिस्वप्रवेशंविनानकिंविद्वानितिगतिप्रतिबंधकसल्लक्ष्योलोकिंकपागम्यप्रविशामीतिज्ञापनायपतिभ १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वातस्य महिमा अतोऽन्यावीं ब्रुषु रूपबद्धतिस्कृतिरतो न किंचिदनुपपन्न एव मतिब्रह्मविदः परमाप्नोतीः पूर्वं दशान्तके नेत्यादिनो
व्यक्तं उत्तरः दशान्तसोऽश्नुत इत्यत्रोच्यत इति सर्वं ह्रस्वं ह्यंदोगे पि पिपन्न तान्यति श्रुतौ तादितान्भू मु स्वरूपमन्त्रकामैवेदं ॥ १
सर्वमित्यनेन तद्विज्ञावस्तुनो च्यते सत्येव एव एवं प्रश्नेन वमन्वानपर्वं चिज्ञानन्दात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः
स्वराड्भवति स सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति एतच्च लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपीत्यादिकरणमपंचायिष्यते अथवा
नदेयाभुंक्ते तिवाकेनएवंवाक्योक्तब्रह्मनिरूपिके परमाणिल्यच्यते तत्रसाधनफलेनिरूपितेऽत्र अपितेएवनिरूप्येते न
पाहि आनंदस्य फलात्मकत्वेन साधनस्थाहः भूतेब्रह्मणि तमनुकाये वेदेत्यंतत्रयचोब्रह्मविदित्यनावती वाक्यस्य वि
चरणं क्रियते एतेव फलाभ्यां स्वरूपयोग्यता संपत्तिस्कातत्तद्भक्तिरीत्या भगवद्गुरोन भक्तिलाभ गुह्याया माविभूतं परम
रमं व्योमतस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवेति निदितमितिसूतीयार्थे द्वितीया तथा चतच्चनिहितेन ब्रह्मणासहैव एवं वन
श्चयपरं सफलत्वान्निरवधानंदात्मकत्वं मतेरंगेभ्योपितरंगत्वं तस्मिन्ज्ञापयितुं सर्वेषां मवेरूपत्वेन सर्वाधिदैविक
रूपत्वमपि ज्ञापयितुं माधिभौतिकादिरूपेण विभवितुं भगवाकाशादिरूपेण विभूतानमव भवनमाकाशस्येव कर्तृ
त्वमुच्यते अथैतन्मयादीति चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितानान्सुहृराज्ञं मंतरंगभूतानि अन्नतरश्च मयशरीरभूतानमा
णमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयः ऽऽकं स्थितेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवेतेभ्योऽन्तरंगो विम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.प्र. वमार्गत्वां विद्यायामपि भोगोरन्नमपादिज्ञानानंतरमपि पुनर्ब्रह्मजिज्ञासोकानन्त्यानंदमयज्ञाने नहि भोगोराध्यात्मिक
ज्ञानार्थं प्रवृत्तिः किंतु ब्रह्मज्ञानार्थमेव अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नश्रवणात् किंच ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमादेते।
२६ ज्ञेयानंदगुणानामनन्तत्वात् स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति वाक्यैर्ब्रह्मविदि पुरुषे आदित्ये च तदेवान्तरं ब्रह्म
प्रतिष्ठितमिति तदानंदोपि तथैवेति तयोरानंदयोरैक्यं एवं रूपं ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणान्नमयादिप्राप्तिमुक्त्वानेव
दत्वेन मानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति एवमस्य एक्षमपरप्राप्तेः फलत्वेनोक्ते उपसंहाररूपितथैव भवितव्यं।
त्वादानंदमयप्राप्तेरेवोक्तफलत्वेनोक्तेस्तदुत्तरमन्यस्यानुक्तेरानंदमय एव परः न तूपसंक्रमणाहतिक्रमणमणमतो न
तथेति चेन्न हेतेव मतिक्रान्तपाठार्थत्वेन्मति भाति यतः संक्रमणपाठः प्राप्त्यर्थकः सर्वत्र श्रूयते अत एव रवेर्मकरादिराशि
प्राप्तेन तत्संक्रमणमित्युच्यते न च पंनपरमसुक्तिः अस्माल्लोकात्प्रेत्येति पूर्वमुक्तेः अत एव पुरुषो जमानेदान्नभवे
सत्यन्नभवैकाम्यो यमानंदो न मनो वाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योपि न बिभेतीति यतो वाच इति श्लोकेनोक्त
वती अन्यथानंदमनसोप्यगम्यत्वमुक्त्वा विद्वानिति कथं वदेत् एवं सति सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्य।
चियत्फलमुक्तं तदेवोत्ते विवृतमिति ज्ञायते अन्यथास्माल्लोकात्प्रेत्येत्युक्तत्वात् देहाभावेन भयानुपस्थित्वात्तन्निषेधा
संभवः कामभोगासंभवश्च अत एव एवं सामानाधिकरणमनुक्तानंदब्रह्मणा इत्युक्तं एतेन लौकिकं एवं वेदे हत्यक्तामा सा वा। २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वनं सुदितानंदशब्दात एव हि पदत्वतृष्णद्वउत्मक्ता आदिदैविक एवेति यः पूर्वस्मिन्सर्वत्रोक्तं न च शिरआदीनामानंदरूप
त्वेनैवोक्तेरयं परमात्मैवेति वाच्यं अन्नमयेपि यथावयवानां न — पत्वेन आनंदमयेपि तेषामानंदरूपत्वादन्यथा तस्यैष एव
शारीर आत्मेति न वदेत शरीरं हि पूर्वोक्तं तन्मयो हि शारीरस्तद्भिन्नः प्रतीयते तथा च परब्रह्मत्वं स्वात्मात्मत्वं न्वेव तथ
मसर्वं क्षतिविरुद्ध नन्वेतदजिरोक्तं चेत ब्रह्मण्यानंदानंदमयादन्योनेर आत्मा ब्रह्मत्वमपि वदेत न न त्वेवमतो यः परः
एवेति चेत न आध्यात्मिकरूपाणामेवान्ननिरूपणात्तेषां च पंचरूपत्वात्तावतामेव निरूपणमतोस्मादन्य एव पर इति
प्राप्तेप्रतिवदति आनंदमयोभ्यासात आनंदमयशब्दवाच्यः पर एवोक्तः अभ्यासात तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पू
र्वस्येत्यन्नमयादिषु सर्वत्रैवात्मत्वेनानंदमयस्यैव कथनात तत्र न किंचित्मानमत्र पश्यामः किंचानंदमयस्यैव सर्वत्रा
त्मत्वेन कथने आनंदमयेपि तस्यैष एवेत्यादि न वदेत् यमेव पूर्वस्मात्मेति वदेदतो नानंदमयः पर इति चेत्तदुच्यते नहि ए
अस्मादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भवितुमर्हति तस्यानंदरूपत्वेन तस्यैवानंदस्यात्वोभूतानि मात्रामुपजीवंतीति रसो वै सः नि
रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात यदेष आकाश आनंदो न स्यात एष ह्येवानंदयातीत्यादिश्रुति
भिर्निर्णीयते एवं सति तदेकवाक्यताये प्रकृतोप्यानंदमयशब्दस्तद्वाच्य एवेति मंतव्यं अन्यथानंदमयादन्यात्मत्व
मपि वदेत नन्वत्र आध्यात्मिकानामेवान्ननिरूपणादित्यादीति चेत मउक्तरीत्याधिदैविकस्यैवानेन निरूपणात अतएव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए. भूयपयस्मात प्रादुर्भूतं मस्तत्वरूपं प्राप्य न विभेति कुतश्चनेति वाक्येन लोकान्तदभावमुक्त्वा एतं ह वाव न तपति किम
हं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति वाक्येन वेदाद्रूपाभाव उच्यते शरीरप्राणमनोन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वे
१७ वाजसनेयिशाखायामन्तर्यामिब्राह्मणे पठ्यते यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक्शरीरं यस्य च
क्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक्शरीरमित्यादेरेतेषु स्यात्माशरीरमिति अतस्सर्वात्मनिर्गुण
देहान्तो भगवच्चरणारेण जच्चैव भूतरूपत्वात् ब्रह्मशरीरत्वे तत्रान्नमयतत्प्रवेशेन तत्स्थितिः प्राणेष्वपि तथा।
ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात्तथा मनसि मनोमयप्रवेशात्तथात्वे जीवत्वानेदमयः बविशतीति तथात्वमतो
२२ युक्तं मेहत्वकथनेऽप्यानन्दमयस्य स्वरूपविशेषणे तो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति मर्वत्रोक्तं शरीरप्रवेशप्रयोजनक
पदिरूपित्वेपि च स्वपिसाधारणमिजितेषु तथावदत्यानन्दमयं पितस्थे वोक्तवतीश्रुतिरिति ज्ञेयाएवं सति सर्पीमणिसंबंधे
नरजताद्रेहेमत्वमिवोक्तप्रकारकेप्रवेशादाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते वस्तुतस्तु परोक्तवादोपमितित्वात्
यते तथा हि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिमाभाष्य तदुक्तात्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युक्ते तत्रस
र्वात्मभाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्ते इत्यनेन व्याख्यातेनैनेतद्दर्शितं वर्ण्यते उक्तभक्तस्य १७
सदैव विरहभावेन विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तन्मयत्वादिरूपः सएवेति ज्ञापनाय तत्तदुपत्वमुच्यते तेनप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ङ्गवद्भजनोपयोगिने भगवद्विभूत्यात्मकं संघातं प्राप्नोत्यतो न पाहि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मकीहिसंघातः त
त्रस्थूलशरीरमात्रं विभूतिरूपे हितायं स्पष्टं तृतीयं सर्वेन्द्रियसंबंधित्वेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तःकरणात्मकत्वेन चेन्द्रियान्तः
करणानुपतरीयः जीवनत्रात्मकं पंचम ग्रहार्थो भगवद्वरणेन परमव्यामाविभविलतः पूर्णानंदात्मकपुरुषोत्तमस्वरू
पफलरूपं प्राप्य उक्तं श्रग्रथीरीत्यानेन सह सर्वकामाशनमेवमनो वागविषयानंदं वटं नंतद्धानं भवतीति वाक्येकवाक्य
तयावगम्यते अथेदं विचार्यते पुरस्येहि पट्टइति भक्तौ वस्तुतस्तु पुरुष एव परं तत् पुरः संबंधी सन् पतीभूत्वा पुरस्या
विशदिति निरूपितं प्रकृते वान्नमयादयस्तथैवोक्ताः एवं सत्येकस्यापि परिवर्तनेन प्रवेशेन च क्रमविततः प्रयोज
नाभावादिन एकैकस्यापुरित्यावाच्यः तत्र कीदृग्वांतस्याकस्य प्रवेश इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वं ब्रह्मतयोरविशेषा
त विनिगमकाभावात् सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशः प्रवेशो वा भवेदिति चेत् अत्रेदं प्रतिभाति अस्माच्छोकात् प्रेतेति वाक्ये दहमप्रा
हृषयोगात् प्राकृतत्रगुणमयं प्रपंचमतिक्रम्य गुणातीते प्रपंचस्तादात्म्यलीलोपयोगिने प्राप्नोतीत्यवगम्यतेऽन्यथैव भगवद्भा
वे संपन्ने एवं भावहि रहभावे नातितीव्रत्वेन सर्वोपमर्दं नाशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तिनष्टान्यव सप्रयदि तत्त— यं ब्रह्म
स्तेत यतेष्वनु प्रविष्टं स्यात् जीवस्य च ब्रह्मणो एव लपेन लीलारसानंत भवेन नाश एव म: न घाचतन्नद्ग यं ब्रह्मनेष्ठतेषु स्थि
तमिति तितेषां नाशः जीवत्वात् तदसमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वात् तदात्मकमेव विरहभावरसास्विमन्त्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. दानंदस्यास्ति तज्ज्ञाने स्वरूपतः संततं विद्वत्तेजज्ञानोदितं मतं। तदस्य तज्ज्ञाने तल्लोकत्वस्थमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते प
१८ र्यविचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजापिधेये आनंदमयत्वानंदसंदोहाद्यावधार्यते तत्त्वादन्नंदमयस्य तद्ब्रह्मत्वावकाशो मयटो
लोके विकारार्थे विकारार्थत्वविदितत्वादित्याशंकां स्वयमेव परिहरति विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् अनेनैव पूर्वसूत्रार्थ
सिद्धो भविष्यति विकारवाचीशब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात् तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति अस्याणो विका
रित्वादिति चेत् नात्र विकारे मयट् किं तु प्राचुर्यार्थे प्राचुर्येऽपि श्रुतिप्रामाण्यादिति प्राचुर्यात् तथा च पाणिनिः तत्प्रकृत
वचने मयट् प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं तत्प्रकृतवचनं तस्मिन् मयट् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः प्राचुर्येण पूर्वोऽयं तथा प्राचुर्ये
28 धिक्येन कोऽर्थं स्यात् कः प्राणादिति वा केन प्रकर्षेण स्तुतं भूतोपपदपूर्वोऽयं तथा प्राचुर्यं मयटो एकदेशनिर्देशेन
तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा छंदसि च विनिविक्तस्थले मयटो विधाना
भावात् व्याकरणमप्यर्थं निसर्गिकं विज्ञानमयानंदमयशब्दो पपन्नपिप्पाणिनिर्मयट्हेतुयोर्भाषायोश्च छंदसी
तिकथमवोचत् अत्र केचित् सर्वविद्गुणवादिनो विकारार्थत्वं वदंति श्रुतिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् तन्न वेदार्थ
विद्भिर्वैभगवता नवमावतारकार्येण ज्ञात्वा तत्त्वं यो योग्यत्तमवोचाय शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवा १८
रितः अर्थबलविचारेणापि निराकरोति तद्धेतुव्यपदेशाच्च हेतुर्हेतुव्यपदेशो हेतुव्यपदेशः तस्य हेतुव्यपदे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रसप्रेमवत्वंसिध्यति ततोभगवदाविर्भावेसत्यपिपूर्वभावस्यातितीव्रत्वेनज्ञानादिसर्वतिरोधानेनग्निमरसानंदभवोनभ।
विष्यतीतिस्वयमेवतदनुभवात्मकोभवतीतिज्ञापनायविज्ञाननपत्वमुच्यते तदानुभवविषयः प्रकटआनंदमयइति।
तत्स्वरूपमुच्यते तत्रनित्यपरिग्रीतिरवमृख्यानान्यदितिज्ञापनायप्रियस्यप्रधानोत्वमुच्यते तदाप्रियेत्यादिभिरानं।
दात्मकएवविविधरसभावसंदेतेरूढनयतेयः मदत्तिणः पत्तउच्यतेनतस्यमोदादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानंदसंदोह
पः सउत्तरः पदादुच्यतेनानाविधयत्समूहात्मकत्वान्नयोः पदयोर्युक्तं तथात्वं स्थायिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्य
ते यतस्ततएवविभावादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः परमानिस्सायतीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानंदोपियः पूर्वमनुभू
तः सर्वाणिजानंदरूपेणतदानंदानुभवानंतरंत्वकृतेनभातीष्टगतावसाधनत्वेनस्वरूपतोपितस्माद्धीनात्वंचेतिपृष्ठभा
गादपिहरं तपुच्छरूपत्वब्रह्मणाउच्यते पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात्प्रतिष्ठारूपत्वंच एवंसत्यपतरादप्यनुमतेप्यप्रथा।
नीभूयभक्तकामप्रराणकर्ता त्वेसभवानाविपरीतभावनाचसंभवति तदभावाद्यामेवेवसंभवतीत्याशयेनोक्तं स्वानंभवा
भावेपिरसरूपदेशानादिनदर्शित्वमात्रमपियोजानातितद्ब्रह्मविदः संतेसत्वधर्मविशिष्टवत्त्वेमाचविद्धरित्यशेवदर्शि
ब्रह्मेतिवदित्यादिनाब्रह्मासत्वज्ञानेसतभवतीत्यतत्कारतदर्शित्वज्ञानेप्रतभवतीत्यनुक्तं संतमेनंविदुरितितत्वेनान्यज्ञा
तेयदुक्तंजेतोत्तमपुरुषोत्तमानंदानुभववतेज्ञानक्रियाविशिष्टजीववर्तमानेविदुः अनन्तभवेकेवलंरसरूपदेशादिनात्ता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.प्र. वार्तिदिश्यते तच्चान्नमयेरसेन प्रदर्शयन्निवनिःशेषदिगंशव्याख्याने तदंतरो हि प्राणाभ्यंतरव्यवहारकारणं वलभीजन
१६ विसर्गादिप्रयोगात् तस्य संसारस्याकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्यां एवं लौकिकव्यवहारार्थबाह्यांतरभेदेन द्वयं तदंतर्वैदि
कव्यवहारः स च मनोमयः पुरुषः आदेशः कर्मचोदना ब्राह्मणानिमशेषाणि अथर्वांगिरसेब्रह्मकर्मत्वात् प्रतिष्ठा त
दन्तनानाविधयागादिसाधनत्वतः फलं विज्ञानमयः तत्र श्रद्धा आपः तत्तायाध्यायेत्वयमर्थो विस्तरेणावर्ण्यते यथोक्त
कर्तृत्वात् क्रमस्य शक्तिः ऋतं सत्यो प्रमीयमाणा त्वध्यायमाधर्मो योगस्य सत्यत्वादात्मा अधोभागो महः लोकः तादृश
स्यततोर्वाकसंस्पर्शभावात् ततोपि ब्रह्मविदश्चानंदमयः फलं तस्य स्वरूपमेकत्वात् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादिनि
29 रूप्यते तस्य सत्यमसत्यजपाप्रीति विषयत्वधर्मस्तच्छिरः मोदप्रमोदाभ्यपरिनिष्ठितावानंदातिशयो चानंदस्तस्य
रूपं साधनरूपत्वात् ब्रह्म पुच्छमिति श्लोकोत न चिदं शाबोधको केवलानंदत्वपरिहाराय अपरोक्षश्लोको माहात्म्य
–पनाय वाङ्गोचरागोचरभेदेन अवांतरानंदास्तु सर्वोत्तमानंदतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय तस्मात् सर्वत्र प्रयो
केमात्र वृत्तिकमेव प्रतीयते अतो सत्योपपन्ने विद्यमानत्वेनानंदमयः परमात्मैव च कारोमध्ये प्रयुक्तो विधिमात्रवि
चारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः निषेधमात्रवितच च ततः सूत्रे धर्मेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते स्वदृष्टत्वात् पदमत्र। १६
क्रते जीवएवानंदमयो भवतु फलस्य पुरुषार्थत्वात् सब्रह्मविदानंदप्रयो भवतीति स्वर्गादिसुखवद् लौकिकमेव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शस्तद्धेतुव्यपदेशात्तस्मात् । एष ह्येवानंदयाति आनंदयतीत्यर्थः सर्वस्यापि विकारभूतस्यानंदस्यायमेवानंदमयः
कारणं यथाविकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्माविकृतं सद्विद्रूपमेवमेवानंदमयोपि कारणत्वादविकृतोन्यथा तद्धेतुका
र्यत्वेनैव स्यान्न स्यान्नानंदमयो विकारार्थः चकारः समुच्चये पंचदन्सूत्रद्वयेनैकोपाधिमध्येप्रतिपादितमित्याह नन्वकिमि
ति निर्वेधेन सूत्रत्रयेनैवं वर्ण्यते अन्नमयादिवद्रूपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः यत्तत्प्रियादित्वेन मोदप्रमोदादा
नामुक्तत्वाच्च तस्मात् ब्रह्मत्वेनाभिधिनमपि आवश्यकोपपत्त्यभावात्तत्र ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेभिधीयते मांत्रवर्णिक
मेव च गम्यते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप
श्चितेति मंत्रः मंत्रः मंत्रेणाभिदयात्मप्रतिपाद्यं मांत्रवर्णिकं तदुपपादनग्रंथेन तदेव च मुख्यतया ज्ञायते यत्तपद
डिष्टं तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यं उपपादनीयं च संदिग्धं तत्र ब्रह्मणा विपश्चितेति संदिग्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणस्य हि फलत्वं
वा केनोपपाद्यते फलं तु सर्वैः स्तुतेश्चानंदः अभ्यासात्तस्य तत्त्वमित्यवोचाम शिरः पारापादिकं तु स्वरूपार्थमेव प्र
रूपविधत्वापलोके हि यंत्रभूतं बहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति जीवोत्र मुख्यः कर्तृत्वेन व्यपदेशात्स च वस्तुतो हंस
रूपः पुरुषाधिकारके हि शास्त्रे तिन पुरुषशरीरेण तदाकारः सर्वफलं प्राप्नोति अतः पुरुषं हंसरूपेणात्र वर्णयति पं
चस्वपि शरीरेष्वात्मा जीव एक एव तत्रानंदमये तु निःसंदिग्धत्वात्तस्यैष एव आत्मेति नोच्यते द्वितीयादिप्रथमोक्तमे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.सू. त्वेन ब्रह्मणो विषयश्रितेत्यानंदमयस्योक्तत्वात् अयजडः स्वर्गो वततद्वा किमाश्रित इति वक्तव्यं जडाश्रि-
२ श्रितत्वे कर्मफलत्वेव स्यात् ज्ञानस्याप्यंतरफलमिति चेतन्न तर्हि किमानंदात् तस्मात्तिरिक्तं फलं भविष्यति जडचि-
द्रूपतायाः पूर्वमेवाविद्यमानत्वात् अस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतिविरोधश्च पुच्छत्वेन ब्रह्म-
वचनान्न प्रहेय इति चेन्न तर्हि स एको ब्रह्मण आनंद इत्यत्रापि प्रस्यादिति दृष्टान्त ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वनाशक-
त्वात् उपक्रमादि सर्वशेषश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः पदप्यधिकरणमन्यथा रचितं ब्रह्म पुच्छमिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्म-
त्वं प्रतिपाद्यते येनान्यथा समाधानं भवेत् किं तु ब्रह्मणः मुख्यत्वमिति पूर्वन्यायेनानंदपुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् तत्र श्रुति-
20 वाधो ब्रह्मणाग्रप्राक्षः मैवं चेतन्न आनंदमयस्यैव ब्रह्मत्वेन कोपि दोषः स्यात् आनंदमयस्य ब्रह्मत्वपरिकल्पने पुच्छ-
त्वेन ब्रह्मवेदवेद्यमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यत्नमातो महाभूद इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यपन्नसंधये पुच्छ-
त्वे किंतु पूर्वं भावित्वाच्च अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च आनंदमयो ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति अत्रावयवावयविभावो
भाक्त इति न पुच्छं प्राणमयादीनामपि तथात्वात् अंतस्थितस्य वाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्थं अंतस्तद्धर्मोपदे-
शात् अत य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रनखात् सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा २०
कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः तदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्य।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रूपं आनंदमयं जीवस्य फलभूतमिति प्राप्ते अभिधीयते नेतरोऽनुपपत्तेः इतरो जीवः आनंदमयो न भवति कुतः अनुपपत्तेः
जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानंदमयत्वं नोपपद्यते तथा सति तस्य स्वातंत्र्येण जगत्कर्तृत्वे अन्यलौकिकमाहात्म्यवत्वेन
निरूपणं नोपपद्येत् अतो न जीव आनंदमयः भेदव्यपदेशाच्च इतोऽपि न जीवः आनंदमयः यतो भेदव्यपदिश्यते।
रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति आनंदोऽस्यास्तीत्यानंदी एष ह्येवानंदयाति आनंदयतीत्यर्थः चकारात् सूत्रद्वयेन
जीवो नानंदमय इति निरूपिते नहि जडो भवत्वानंदमयः न आंतरत्वान्न कार्यरूपो भवति किंतु कारणरूपः सत्यम
तेनास्त्वेव मतांतरे प्रकृतिर्भवेत् तन्निवारयति कामाच्च नानुमानापेक्षा जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृते
व अर्थेन ह्याकाम्यथानुपपत्त्या सांख्यपरिणामरूपाकल्पितसाकल्पनानोपपद्यते अतः कामात् आनंदमयप्रतिरूपणा
नेतरे सोऽकामयतेति श्रूयते स कामश्चेतनधर्मः अतश्चेतन एवानंदमय इति चकारात्स तपोऽतप्यतेत्यादिः अतोऽनुमा
नपर्थेन मर्थ्यमवीयग्रहाकं न तिष्ठतीत्यर्थः अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति इतश्च न जड आनंदमयः अस्मिन्नानंदम
ये अस्य जीवस्य च आनंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्ति फलत्वेन कथयतीति नहि जीवस्य
जडापत्तिर्युक्ता ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति वदस्याप्यर्थः तस्मान्नायं जीवो नापि जडः पारिशेष्यात् ब्रह्मैवेति सिद्धं पेपुन
रधिकरणभंगं कुर्वंति तेषामज्ञानमेव यतस्तैरप्यानंदमयः कः पदार्थ इति वक्तव्ये तेन तावज्जीवः तस्य वस्तुज्ञानफल

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ·ए३· स्थावरस्यापीति सर्वंब्रह्मभावायकल्पतइत्युक्तत्वादिति स्मात ब्रह्मणएवेदंशरीरेंद्रियेष्वेवमात्मेव चाते अंतस्तद्धर्मो घटेप्सात् ।
२१ अंतर्दृश्यमानः परमात्मैव कुतः तद्धर्मो घटेप्सात् तस्य ब्रह्मणो धर्मा इतित्यादि धर्मा उपदिश्यंते सएष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित इति श्रुतिप्रमाणाद्यः ब्रह्मकारणं जगत्कार्यमिति स्थिते तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छंति तथा कारणस्य
धारणधर्मा अपि कार्ये तत्रायद्दतयाप्सत्वादयः कारणधर्मास्तेयत्र भवंति तद्व्यैस्त्येवावगंतव्यं वलिष्ठत्वात्कारण
धर्मस्य तावत्तुल्यतामात्रमनभ्येषामपि धर्माणामिति श्रुत्येकसमध्यगम्या ब्रह्मणोलोके प्रमाणान्तरमपि प्रवर्त्तते अ
तः सर्वस्माद्योब्रह्मनिष्ठा सर्वधर्माः स्थूलत्वादयस्तेपि ब्रह्मणिनिषध्यंते अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः
21 अणोरणीयानित्यादिषु कारणधर्माएव अतएकोप्यसाधारणधर्मो विद्यमानः श्रिष्टान्सदितियानपि ब्रह्मध
र्मानेवगमयतीममेवश्रुत्यभिप्रायमभिहृत्यसर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः तथाश्रुतिव्यतिरिक्तस्य च
लेनत्थैवावगंतव्यं अनंतमिन्यंनेनमूर्तिनाव ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता अन्यथा सहायानिदिनमिति विरुध्येत तस्मात्
कारंतादृशमेव ब्रह्मणः शरीरमिति श्रुसर्वथाप्यसंगतं सर्वकर्तृब्रह्मणः कावाप्यनुपपत्तिः स्याद्यतस्तस्या
पि शरीरं कल्प्येत किंतु लीलया कामोहतार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् तस्माद्ददातिरिक्तेष्वपपत्तिपूर्वकं यत्र २१
ब्रह्मधर्मस्तद्ब्रह्मेतिमंतव्यं ब्रह्मतु वेदैकसमधिगम्यपादर्पावदं प्रतियाद्यतेतादृशमेवत्यमकदेवो चोमाप्रकृते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ष्यिदेवत्वमथाध्यात्ममथवा पञ्चानन्दत्निषिषु हषोदशपते उत्पादि तत्र संशयः किमयं विज्ञानदेवता २१ रीरमाहोस्वि
त्परब्रह्मेति ब्रह्मणो वा शरीरमिति न दृष्टमिदं विचार्यते हिरण्मयशब्दः सर्वाणि विकारवाचीत्याहोस्वित्प्रकाशमा
त्मेनानन्दवाचीति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्तं हि तोयोपाख्यानेन सत्यार्थपुरुषेष
ष्यासावादित्ये स एकः स य एवंविदिति शाटनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति लक्षणेन तत्र सवितरि विद्यमानस्या
ब्रह्मत्वे फलेनोपपद्यते विचारारम्भः तत्र हि रण्मयशब्दो विकारवाची केशनखादिपर्यन्तं ते शारीरधर्माः सन्ती वा
एषान्तरगमेष्यापकाश्रयस्थितिशारीरं सन्निहितो यपद्यते परिच्छेदश्रुत्याधिदेविकादिवचनं च बाधकं अतः सर्वथान
शरीरमिति मन्तव्यं चादित्याद्युद्दिष्टयवच्चक्षुष्यतेयथा कल्याणमिन्द्रियमेव मनस्वितातस्येति कपेरामः आसने आ
रक्तेन तस्यासंतेभवतीति असम्भवात्त्वताच अतोदेहेन्द्रियो विद्यमानत्वात् जीवः कश्चिद्धिकारी सूर्यमण्डलस्य इति
गम्यते फलेन तस्या युज्यते हारेति अपेक्षान्तरमेव सर्वे भावः पाप्मभ्य उदित इति अपहतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात एवंदे
वस्यापि विद्यमानत्वात ब्रह्मणा एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति तस्य च शारीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादप
हतपाप्मत्वादि संगच्छन्ते सर्वस्य शारीरत्वमपि प्रसक्तो किं कत्वात ब्रह्मण एव संगच्छते शरीरस्य हि इन्द्रियस्यापि परिग्रहः
वर्णमात्रपरिग्रहात्तत्र सम्भवतास्यावरापेक्षया जंगमस्येतत्कृष्णत्वात स्थापरावयवोपमानवज्जंगमावयवोपमानं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो
ज्यायानाकाशः परायणमिति तत्र संशयः भूताकाशो ब्रह्म वेति तत्र कथमत्र संदेहः आकाशश्च महाभूते ब्रह्मण्येव प्रयु-
२२ ज्यते ब्रह्मप्रकरणे कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः यथा आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादि आत्मनः
आकाशः संभूत इति कार्यनिरूपणे अतः प्रकरणादेव संदिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारंभः जन्मादिलक्षणसूत्रेणाय-
मर्थो निर्णीतः अन्यथा ब्रह्मशब्दे पि संदेहः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकत्वात् स्यात्प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति
चेत् उच्यते असंदिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः इह पुनः प्रकरणमपि संदिग्धमतो विचारः अवान्तरविद्यायां पर्यव-
22 सितप्रकरणपदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति एवं प-
क्षसत्राह आकाशस्तल्लिङ्गात् आकाशः परमात्मैवाकुतः तल्लिङ्गात् श्रुतिलिङ्गद्योतीयामकत्वेन पूर्वतत्रवदि-
हापि गृह्यते लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यं एकवाक्यता च सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि च ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसंदिग्धेषु श्रुसि-
द्धं सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण एव तत्र वाक्यार्थः येन यापदार्थस्य विवलत्वात्तवाक्यार्थः सर्वगतित्वादि तथाकाशात्पत्या-
नुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मैवेति सर्वशब्दवाच्यता च तल्लक्षणा व्याप्यत्वात् यावत्सर्वव्यापरत्वं संभवति तावन्नकस्यापि २२
वेदान्तस्याप्यब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा तस्माद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यत्रापि आकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धं अत एव प्राणः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिहिरण्मयपुरुषाकारत्वोक्तेः छांदसः अतो न घश्च हिरण्मयपदस्यानंदवाची लोकेपि तस्यानंदसाधकत्वात् अतः के
यादृशोपि सर्वं आनंदमया एवतादृशमेव ब्रह्मरूपमिति मंतव्यं अतएव ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः
सरसिजासनसंनिविष्टः केयूरवान् मकरकुंडलवान् किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः इत्यत्रापि वपुः
स्वरूपं मायाह्येषामयासृष्टा इत्यादि भगवद्वाक्ये भगवन्मायया भगवंतमनध्यायपपत्तीत्याहुस्तत्र भगवानेव मायिक
इति शरीरसत्यजीवत्वमेवेति निश्चयः अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात् सूर्यमंडलस्थः परमात्मैव भेदव्यपदेशान्नान्यः उ
तोपि सूर्यमंडलस्थः परमात्मा भेदव्यपदेशात् य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य
आदित्यमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इति श्रुत्यंतरे आधिदैविक सूर्यमंडलाभिमानिभ्यो भेदेन निर्दिष्टं य॰
द्यपि तत्राकारो न श्रूयते तथापि हिरण्मयवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मंतव्यं अंतर्यामिब्राह्मणे च
त्वारोर्था उच्यंते सर्वत्र तिष्ठन् तद्धर्मैर्न संबध्यते सर्वं भुंक्ति परिहाराय स्वधर्मैस्तु न बध्यते स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरमिति
तस्य नियमनेन तदर्थमिति वकाराद्धर्मा उच्यंते तस्मात्सर्वविलक्षणत्वात् अन्य एवताभिमानी उपचारव्याहृत्यर्थमस्य
पदेनोपसंहारः ब्रह्मत्वसिद्ध्यानंदाद्यासमनोर्वेति नास्मिन्निह तेकश्चन विरोध कारणकार्यधर्माणोपस्तत्युक्त एवका
र्यब्रह्मणः कारणधर्माधिकरणेनोपासनाभेदात् फलाभेदेति सर्वत्र व्यवस्थितिः आकाशस्तल्लिंगात् अस्य लोकस्य का

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र॰सू॰ त्वेनोक्तः तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामपि अकारउकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्याः
२३ तद्विष्णोः परमं पदमिति च ब्रह्मप्रकृतिरस्मि च सत्यकामब्राह्मणेन षोडशब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः अतः
सच्चदानरूपस्य प्रत्येकमनुदायाभ्यांवतद्रूपत्वे तत्र केवलानां कार्यत्वमेव चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वं तत्रापि ष
ड्विधत्वप्रतिज्ञानात् भूतपृथिवीशरीरहृदयपरिचायकत्वेन षड्विधत्वमनिरूप्य यस्य षड्विधत्वं निरूपयन्नस्य द
वाएतस्मात्स्यादेतावद्वेदपुरुषान्निरूप्यते योहारयालत्वज्ञानान्तरमुपपद्यतः परोज्योतिर्दीप्यते इति चतुर्थपा
दस्य षड्विधत्वप्रतिपादनात् अतश्चतुर्थपादे पंचप्रलक्षणास्ततः परो दिवो ज्योतिः षष्ठस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्व
23 निरूपितदेवातः पुरुषेऽहमस्मदरति तस्मात्सर्वे त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तत्वात् अस्य त्रिपात्संवेधिस्मतेउपरि
ततलोकेष्विति श्रोताच्च चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धं अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वात् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ब्र
ह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्वमाहुत्र्यर्थं एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्यानिर्णी
ताविदितव्याः छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथाचेतोर्पणानिगदात्तथाहि दर्शनं तत्र नात्र ब्रह्मचतुःपात्निरूप
तं किंतु गायत्रीछन्दः गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंचेति उपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय से २३
षा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्युक्तं तावानस्य महिमेति तस्यामेव व्याख्यानरूपायां पायश्चामदाहृतो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूता
नि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति तत्र संशयः आसन्नः प्राणो ब्रह्म वेति पू
र्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववद्दैवत्यादिति दिशति तन्त्वधिकरणान्तरारम्भानुपपत्तेः सर्वं चरितार्थं सिध्यतीति किमित्युपदिश्यत इति उच्य
ते प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनस्यापादोऽश्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग
प्येतीत्यादिना तत्र यथाशाखानिर्णयं न ब्रह्मपरत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति तन्न्यायेन प्राप्नोति अतो तिदश
ति अनेन वायमिति रिक्तो न्यायः आपादितः एवं प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने तु किं चिह्नाधकेन तत्रैव ब्रह्मलिङ्का पर
ल्पनीयमिति तत्त्वन्यस्मिन्नसंभवे तत्परत्वमिति अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ज्योतिश्चरणाभिधा
नात् इदमामनेति अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वा
व यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्म वेति संशयः अत्रासाधार
णब्रह्मधर्माभावात् एवं पक्षः सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति तावानस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति महिमा ततो ज्यायांश्च
पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति एवं वाक्यं गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति गायत्र्याख्य
ब्रह्मविद्यां वक्तव्याः पादत्वेन पृथ्व्यादि प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमस्मिन् पुरुषसूक्तेऽपि आम्नायते चतुर्थपृथग्भाजीवः पाद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. पपद्यते नाप्यतितस्मात्पादानां ब्रह्मधर्मत्वे उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् पादोऽस्य विश्वा भूतानि सर्वा।
२४ णि भूतान्येकः पादः पादत्रयममृते दिवीत्येकैर्थः पादेऽस्य सर्वभूतानि त्रिभिः स्थितिपदो विडः अमृतं तेममभयेत्रिमू
र्ध्ना यापि मूर्द्धस्विम परः पुरुषसूक्तमन्त्रे बोधहितीयपदार्थः प्रथमेतावतन्तनादिवीति मंत्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते
अतः परमित्यत्र पंचम्या अनाधारत्वमतउपदेशभेदात् पूर्वं क्तिपरामर्शाभावात् न ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्न नैष दो
षः उभयस्मिन्नप्यविरोधात् मंत्रे द्विव्येवोक्तमस्मिन्वाक्ये सर्वं त्रोच्यते सर्वत्र विद्यमानस्य दिव्यविद्यमानत्वं न विरु।
ध्यते अतः शाहेन नतत्रा विद्यमानत्वं केनजनतो ऽन्यत्र सत्वं वोध्यते तस्मात्सप्तमीपंचमीनिर्देशेन विन विरुद्धं।
द्वितीयेन तन्मंत्रे अमृतपदमत्र ज्योतिःपदमतः उपदेशभेदाच्चतुर्थस्य पादोऽस्य दंपेहृतः शब्दाश्चैव सर्वस्मादेद्दः
24 प्रतिपाद्यते अतउपदेशभेदान्नैकवाक्यता अस्मिन्वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेन्न नैष दोषः
उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्यमानेनएकार्थत्वान्न विरोधः पादत्रयमनुपरितनलोकेषु चतुर्पं सर्वं त्रेति
अन्यथा वैज्ञात्यपादानामापद्येत परिच्छेदविरोधश्च अतोऽत्र ज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात् एकवा
क्यत्वं अतो न चरणसद्भावात् सस्य च ब्रह्मधर्मत्वात् ज्योतिर्ब्रह्मैव प्राणस्तथानुगमात् अस्ति कौषीतके ब्राह्मणोपनि २५
षदीन्द्रप्रतर्द्दनसंवादः प्रतर्द्दनो ह वै दैवोदासिरित्यादिना एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः सम आ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेत्कः कथमकस्माद्ब्रह्मवृत्तान्तादभिधानात् यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः प्रकृतत्वात् तत्परमेवावगन्तव्यं
शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वप्रसिद्धेः ब्रह्मोपनिषदितिवत् शाखा ब्रह्मेति च तस्माच्छन्दस एव पादाभिधानान्न ब्रह्मधर्माः।
पादा इति चेन्नैष दोषः तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथानेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किं
चेति न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण संभवति यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धिस्त
त्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति उक्तमेतदेव प्रतिपाद्यत इति तच्चाह तथा हि दर्शनं तथा हि दर्शनं तथेतेनैव प्रकारेण
दर्शनं ज्ञानं भवति स्थूलाद्बुद्धिर्नेदिष्ठे वस्तु ब्रह्मणि प्रविशेदिति एतेन सर्वो मन्त्रोपासनाव्याख्यातः हि युक्तस्यायम
र्थो लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विशतीति न तत्र दृष्टद्वाराद्दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्।
तस्मादिमेऽत्र पादा ब्रह्मधर्माः भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं किंच भूतादयश्च पादा व्यपदिश्यन्ते भूतपृथिवी
शरीरहृदयानि चत्वारि न ह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्तीति ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते पादत्वमुपपद्यते तावन्न
गौणं कल्पनीयं अयमर्थः पूर्वहेतौ छन्दसोऽपि पादव्यपदेशाद्भवति तथापि ब्रह्मण एव प्रकाश इति पुरुषसूक्तेऽपि तावा
नस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः किं तर्हि ब्रह्मण एव पादा इति तद्वाचकत्वेन गाय
त्र्यामनुपचारेणोपसंहारः चकारादर्थेन शब्दस्य पादा भवन्ति किं त्वर्थस्यैवेति तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्वम्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.पा. २५

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन् अथ कामाह यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तन्न कुतः वक्तुरात्मोपदेशा
त् इंद्रः आत्मानमुपदिशति मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपा
स्स्वेति स एष प्राणो वक्तुराकत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् न ह्याच्च वाबोधेन्द्रस्योपासनवत् देवतात्मनः प्राणत्वो
पासनाबोध्यते अन्ये च वक्तृधर्माः प्राणस्य वक्तार इति कथमस्य ब्रह्मोपाख्यानत्वमिति चेत् न अध्यात्मसंबंधभूमा
ह्यस्मिन् अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसंबंधः आत्मानमधिकृत्य संबंधः आत्मग्राहो वाची वस्तुनो जीवस्य ब्रह्मत्वाय
तथा वचः तस्य संबंधः तद्धर्माः तेषां बाहुल्यं प्रतीयते एष लोकपाल इत्यादि यावद्यथा कथंचिदपि ब्रह्म प्रकरणत्वे
सिद्ध्यति तावदस्य प्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शाह्यार्थः प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वस्यांते श्रवणादुदाहृतत्वे न वाचं विजिज्ञासी
त वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स एष प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणेत्यादि विषयेंद्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्र
त्यगात्मानमेवोपसंहरति स आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः तस्मादध्यात्मसंबंधबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न
हि बाधकस्य का गतिरित्यत आह शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् पूर्वसूत्रेणापरिहृत इति तु शब्दः अपदेशो व्य २५
वहारः दृष्टोपदेशोऽहं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन उपदेशः तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेति केवल जीवस्य ब्रह्मत्वं वेध्यते त

25

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्मेति विद्यात्सम आत्मेति विद्यादित्येतदंतं तत्र वरदाने मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इत्यु-
पक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य तेषां पापमनाशः पापाभावे फलत्वेन प्रतिपाद्यकत्वमिति विवक्षायां प्रा-
णोवा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वा आयुः प्राणान्तस्वरूपत्वाम् ततेव च प्राणस्योपपाद्य-
प्राणेनैवास्मिंल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोतीति अमृतत्वयोगेन प्रतिपादयति तत्र संदेहः प्राणः किमात्मोत ब्र-
ह्मैवेति अतएव प्राण इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे संदेहः अन्यत्रैवापि संदेहः बाधके च वर्तते इति पृथगधिकरणारंभः।
तत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावात् बाधकानां विद्यमानत्वात् न ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः
प्रतिपाद्यते तत्र प्रथमं साधकधर्ममाह एकेन त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् प्राणः प्राणपरमात्मा भवितुमर्हति कु-
तः तथानुगमात् तथाहि पौर्वापर्येणापर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते
उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रः प्रतर्दनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं
मन्यस इति तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् न हि परमात्मनोऽन्यद्धिततममस्ति पर- २
मानंदरूपत्वात् पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एवावीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः प्रज्ञात्मत्वं च
तस्यैव संभवति उपसंहारे प्राणानंदोऽजरोऽमृत इति एष लोकाधिपतिरित्यादि च तस्मात्सर्वत्रानुगमात्प्राणो ब्रह्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. २९ स च प्राणत्वादेव नाविंशत्यादिगतिः तथापि प्रापिकत्वान्न सूत्रगीतादिषु तद्वचने प्रकरणनिर्णयभेदेन नियमवचने त्वप्रा
माणिकमेव ब्रह्मत्वादेः गुणानेगीकाराच्च तस्मादुक्तमनुक्तं शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशः इतितीव मुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासा
त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् अन्यत्वाभ्रकहृयमाशंकते नन्वप्येषि ब्रह्मधर्म्माभूयांसः प्रकरणेश्रूयते तदु
जीवधर्मो मुख्यप्राणधर्मो वा बाधकाः सन्ति न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिश्च ब्रह्महि वागादिकरणव्या
पृतस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमपरिगृह्येति शरीरधारणं मुख्यप्राणधर्मः।
मामोहमायाय यथाऽहमेवैनं तंच धात्वाने प्रविभज्येत द्वाणामवष्टभ्य धारयामीति श्रवणात् यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया
प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते वक्तुमिति स्यात् तु सर्वथा विलक्ष।
26 णास्य ब्रह्मणः तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरणमिति चेत् न उपासात्रैविध्यात् अयमर्थः
किमत्र चोद्यते जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ब्रह्मधर्म्माणां जीवपरत्वं चमाणामपि स्वतंत्रत्वं वा लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्म
धर्मत्वमुच्यतामिति वा आद्यः पूर्वमेव परिहृतः न हि ब्रह्मधर्मोऽन्यपरत्वेन परिमातुं शक्य इति द्वितीयदूषणमाह
उपासात्रैविध्यान्न द्यामतिउपासनत्रिविधस्यात् उद्वाक्यभेदप्रसंगात् उक्तं तृतीयेतदुपपत्तिरुच्यते जीवधर्मा ब्र २९
ह्मणि न विरुध्येते आश्रितत्वात् जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि भगवदाश्रिता एव उद्देश्यभयत्र संबंधो ब्रह्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्र प्रतिषिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव ब्रह्मत्वावगतिर्मोक्षोपायत्वेन प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपास
नेवाप्रत्यगर्थोपि अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैव विधायके वलस्य चैतन्यमात्रस्य तदंशो ब्रह्मणैक्यावगतिविरोधात्तत्त्वम॰
स्यादिवाक्यार्थोऽध्यवसीयते नन्वब्रह्मधर्मा जीवे वक्तृ शाक्तेनेऽभ्युपगम्यापेक्षापरिहृत इति वामदेववत् तद्धैतत्पश्य
न्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति य एवं प्रतिबुद्धस्तत्सर्वं भवति तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वात्मने॰
त्वप्रसंगात्सर्वमेकमेकमेवेति न कर्तव्यं ततः कारणात् य एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयुक्त्यानुवादोऽनु
पपन्नः तत्र यथा ज्ञानावेशान्न सर्वधर्मस्फूर्तिः एवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति त्वाह्व वधादयो ब्रह्मधर्मा एवत
दावेशेनाध्रियमाणत्वात् न चैष वज्ञस्त्वव शाक्तेजसा द्वैधा च तपसा चेतोजितः तेनैव शान्तं जहि विस्मपैश्रित
इति हृच्चवचनं भागवतेन स्मार्त्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनं नन्वस्त्वाध्यपसंपन्नोरन्यतरापेक्षभाविष्कृते हीति सूत्रे स्वष॰
मोब्रह्मसंपत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावेन तत्त्वमादेतिकथमेवमिति चेत् मैवं उपदेशाभावनादिष्वपि कदाचिन्नमा॰
धिकारिविषये ब्रह्मशाकधमित्यंगीकर्तव्ये मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यान्तरोधात् इहैव समवनीयन्ते प्राणाः
ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यपि ब्रह्माविर्भावापेक्षतस्य च प्राप्यकत्वात् न सूत्रे फलत्वमाह जीवन्मुक्तानामपि परममुक्ते
र्वक्तव्यत्वाच्च असंप्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वियोजकाभावात् वागादिमान्नीयते न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ·पा· ज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपादनतावन्मात्रं सूतोऽप्यधिकरणे कोपासनैव विद्धि ध्यापसूत्र प्रथमः पादः ॥
२८ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः तत्रोक्ती याद्युपासना।
वाक्यानामुपास्यवाक्येषु फलोपकार्यंगत्वे ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसंदिग्धानां समन्वयः स्वत सिद्धः संदिग्धा
नि द्विविधानि प्राकृतोऽर्थतश्च तदर्थैवेत हि वारिते ब्रह्मणि व्यवहारोऽधिकश्चिन्त्यवेति तत्र प्रथमसूत्र एव व्यव
हारः स्थापितः प्रतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीनां विषेणोद्भिन्नतयाङ्गे रूपाणि तिष्ठेयतः परएवमेव कार्यसिद्धेः अधी॥
तानां ब्रह्मवाक्यानां च तत्वलक्षणया ब्रह्मपरत्वे सिद्धे श्रवणे सिद्धेऽपि श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसंभावनाविपरीतभावनानिष्ट
27 त्यर्थं पूर्वं स्थितानामंगानामनपेक्षितानामुद्वापेनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्धारणं मननं भवति
ततोऽप्येवं मननादिसामाध्यंतरूपनिदिध्यासनरूपमनसि सवेतो निवृत्तव्यापारस्य यमप्युपलब्धनिजस्वाभावानुभवरूपं
ब्रह्मदृष्टमेव ब्रह्मज्ञानमिति अतस्तादृशस्यानुभवैकवेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वे याकभोजनतृप्तिवत् अतः श्रवणा
गमीमांसायां महात्म्यज्ञानफलार्थाभगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽप्यवाच्य तांच भगवत्परत्वे द्विविधधर्मादिव्यधर्मव्यत्या
सेन वैपरीत्ये फलमापद्येत तदर्थं द्विविधधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणे विचारितः वेदापवाचकाश्च लौकिकमेव कर्म २८
तितत: पूर्वपक्षे लौकिककर्तापविधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वये समन्वयेनतिरूपं तदनुप्रथमे पादे शाहृसंदेहानि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वादेशाच्च प्राणेन्द्रतद्योगात् तेन योगस्तद्योगः तस्मात् प्राणधर्म्मा भगवतीति निर्दिश्यन्ते प्राणस्य भगवत्त्वं च यथात्सङ्-
र्म्माणामपि भवतः संभवात् अथ वा अक्रत्वाद्योऽनर्जीवधर्म्माः किन्तु ब्रह्मधर्म्माण एव ह्याश्रितत्वात् भासन्ते परा त्वनञ्जु-
नेति तिन्यायात् प्राणोऽपि तथा अध्यात्मसम्बन्धो जीवस्य ब्रह्माश्रितत्व आध्यात्मिकाधिदैविकरूपत्वात्तत्संयोगः प्राणस्य तत्-
संयोग एव तस्मात्सर्वे धर्म्मा ब्रह्मण एवोच्यन्ते सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योः। भवदीपयोर्हृदेहसंदेवस्यानेन सहोत्क्रम-
णमिति भगवदधीनत्वं सर्वं व्यापितोच्यते ननु प्राणस्तथानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं तत्कथं धर्म्म-
योरुत्क्रमणमिति चेत् अत्र धर्म्मधर्म्मिणोरेकत्वेऽपृथक्त्वनिर्देशो विद्यमानत्वात् प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मेति श्रु-
त्वं क्रियाज्ञानशक्तिमान्निर्दिष्टः तदत्वैकैकस्याप्यभेदाभिप्रायो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्ते पुन-
स्तयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः ततः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य पुरुषमिमुत्क्रामतोः प्राणाधी-
नत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणां मङ्क्त्वा अन्योन्यस्य व्याहृत्यर्थं प्रज्ञयैवैकं प्रतिपाद्योपसंहरति पुनर्ज्ञानशक्त्यैकत्वमेवेत्युक्त्वा अथ
खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य न हि प्रज्ञापेतार्थः कश्चन सिध्यतीत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्म्मान्तरत्वतिराकर-
णाय ज्ञानशक्तिमेतं भगवन्तं निर्दिशति न हि प्रज्ञापेतमित्यारभ्य मनोरं विद्यादित्यन्तेन तदन्यज्ञानक्रियाशक्त्योर्विष-
यभूतमात्रारूपजगतो भगवद्भेदं प्रतिपादयन् स एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहरति ब्रह्मधर्म्मैः अतः क्रिया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र.सू. कल्याणधर्मवचनात्किमपि विज्ञानमयोऽजीवो ब्रह्मत्वेनोपास्यः उतब्रह्मैवांतर्यामीपः पुराणोऽप्युस्मृत्यवक्तः नत्रपूर्ववाक्ये
२८ जडस्यजगतोब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वात् जीवस्यापिब्रह्मत्वेनोपासनमेवयुक्तं नत्वाहत्यैवब्रह्मवाक्यंभवितुमर्हतीति वि
ज्ञानंब्रह्मेचेद्वेदेतिशाखांतरेस्पष्टत्वात् तस्मात्कार्यकारणयोरभेदाज्जीवएवब्रह्मत्वेनोपास्यइत्येवंप्राप्तेवच्यते सर्वत्रप्रसि
द्धोपदेशात् अथाखल्विदमादिब्रह्मवाक्यमेवऊतः सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ऊवीतेस्तुपदेशः ननप्रामना नत्रपरमशो
तस्यसर्वस्यजगतोब्रह्म चेनोपासनपाश्रुद्धातः कारणस्यसर्ववेदांतप्रसिद्धब्रह्मोपदेशएवयुक्तोमननरूपः नतक्कचि
त्सिद्धस्यजीवस्योपासनाशाखांतरेऽन्नमयआनंदमयस्यवक्ष्यमाणत्वात्तथाप्युक्तेनविरुद्धत्वात्तस्मादानंदरूपप्राणशरीररूपो
28 वाक्यार्थः नततमयः पुरुषइतियथाभिकल्पमस्मिन्देहकथनात् लोकांतरभाविकलार्थमत्योपासनैवनयुक्तानन्तः
ब्रह्मज्ञानस्यनादर्शफलेयुक्तमित्याशंक्यपरिहरति विवक्षितगुणोपपत्तेश्च विवक्षितालोकांतरेनादर्शरूपप्राप्तिः सा
प्रकृतेऽप्युपपद्यते भगवत्स्वरूपलाभात्स्वरूपलाभाद्वा नचव्याप्तिरुक्तेत्यधमप्रायुपायोऽप्युक्तः सत्यसंकल्पादिवच
नेचब्रह्मवाक्यत्वपोषकमितिचकारार्थः नन्वेतावतापिनैकांततोब्रह्मवाक्यत्वमुपपद्यतेउभयपत्तेरुभयत्रापितुल्यत्वादित्या
शंक्यपरिहरति अनुपपत्तेस्तुनशारीरः नचप्राणशरीररूपोजीवोभवतितिरोहितानंदत्वेननिराकारत्वात् अभ्यासेनत
थात्वेनतद्यास्यत्वमेवइदानीमेवोपासकस्यापितथात्वात् नचप्राणादेर्लौकिकत्वं उपदेशानर्थक्यप्रसंगात् अतस्थानेदरू २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वारितो निश्चितार्थं तत्रापि प्रथमे ऽन्यपसंदेहो निवारितो द्वयेन प्रकृतिसंबंधो विधिकरणत्रयेण पुनरेतिमधि
करणसंश्लेषनिराकरणाय एवं प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितः ये पुनः कश्चिन्सगुणनिर्गुणभेदप्रतिपादैतिस्वै पं
नेस्वयमेव स्वस्वब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयंति ब्रह्मवादे सांख्यानामिव गुणानामनंगीकारात् भौतिकगुणाना
मसंबंधार्थमेव द्यपादारंभः अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्संबंधस्य विद्यमानत्वात् अन्यनिराकरणेन तत्प्रति
पादकत्वनिर्धारे काधिकरणानां वैयर्थ्यमेव अर्थसंदेहनिराकरणार्थं द्वितीयपादारंभः तत्रार्थो हि द्विविधो जीवजा
ज्ञात्मकः प्रत्येकमप्रत्येकसमुदायाभ्यां द्विविधः तत्र प्रथमे जीवपुरःसरेण संदेहो निवार्यते नो इदमाम्नायते सर्वं खल्वि
दं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भ
वति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वप्रतिज्ञापतज्ज
लानिति सर्वविशेषणादेहत्वेनोक्तानत्वेनोपासनमुक्तं न चापं शमविधिः वाक्यार्थलक्षणप्रसंगात् कारणत्वेन
सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च अतः सर्वं जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तं इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनं अतः परम
प्रिमवाक्यार्थसंदेहः क्रतुं कुर्वीतेति विकृतधर्मप्रविज्ञ इति यावत् तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति उपासनाप्रकरण
त्वात् उपासनैवेषा तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद[illegible]क प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः अथ सत्यसं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए.
२६

चतुष्पच्चिविधएवेति चपठ्यते अन्नान्नमयादिषुपुरुषमुक्ते चपुरुषपदश्रवणात् अन्नमयादिषुसहस्रशीर्षवत्त्वाद्युपसंहारक
र्त्तव्योनवेतिभवतिसंशयः किमत्रपुरुषोक्तउपसंहर्त्तव्यमेवेति कुतः सर्वत्रब्रह्मणएवोपास्यत्वात्तत्रापिपुरुषनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुष
त्वयोरविशेषाद्दिधैकादितिप्राप्तउच्यतेपुरुषविद्यायामिवेति अत्रमयादिषुसहस्रशीर्षवत्त्वादिकेनोपसंहर्त्तव्यं कुतः
पुरुषविद्यायांयथापुरुषस्वरूपंनिरूप्यतेनतथैतरेषामत्रमयादीनांविज्ञानमयांतानांस्वरूपंतत्प्रकरणेनिरूप्यते अत्रहि
पुरुषत्वमुच्यतेसहस्रपदमनेकत्वोपलक्षकमन्यथाऽक्ष्णांशिरोभ्योऽहैगुणएवस्यात्तेनसाकारव्यापकत्वमुक्तंभवति न
त्वपुरुषविधत्वमस्याध्यात्मिकरूपस्तकुरीराभिमान्यात्माचान्यआदिषैविकउच्यतेनतथात्र किंच पुरुषएवेदंसर्वं
२७ मित्यादिनाप्रपंचात्मकत्वमुक्तिदानंचोक्तानेतावन्मात्रमस्यमाहात्म्यमितोपिमहत्माहात्म्यमस्तीतिचतत्प्रप
चरूपेतहिभूतिरूपमित्येताचानस्यमहिमेत्यनेनत्यनेनोक्तानततआधिक्यमाह अतोज्यायांश्चपूरुषइति एवमतिवे
लक्षणापुरुषपदमात्रसाधर्म्याणनेकविधत्वंचशाकेनपसंहारइति चकारादंभस्यपारेभुवनस्यमध्येनाकस्यपृष्ठे
महतोमहीयानित्यादिश्रुतयः सर्वतःपाणिपादंतमित्यादिस्मृतयश्चसंगृह्यन्तेमातेनयत्किंचिद्धर्मसाम्येनमूर्त्तत्वमतब्रह्मा
रूपत्वमतएवनतत्रोपास्यतातद्यथात्वेनेतिज्ञापिते अतएवभृगुप्रोक्तानेऽन्नमयादिब्रह्मज्ञानेपिजिज्ञासेत्युक्त्वाभृगोरानेद
रूपपरब्रह्मज्ञानेनैवोक्तानेनाशेषगुणपूर्णब्रह्मैवउक्तंभवत्यतउत्तमाधिकारिभिस्तदेवोपादनीयमिचिभूतरूपमितिज्ञापि २६
तं अथनिर्दोषत्वंज्ञात्वाभजनीयमितिज्ञापयितुमधिकरणांतरमारभते वेधाद्यर्थभेदात्वाजसनेयिशाखायांमहयातप्रजाप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कारणत्वेन ज्ञेयेषुः ब्रह्मधर्माणां तु ब्रह्मैव ज्ञेयेषु मनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः एवं सति ब्रह्मज्येष्ठे येषां तानि ब्रह्म-
ज्येष्ठानि वीर्याणि अत्र स्फुटमिव बहुवचनस्य डादेशः किं चान्येषां वीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये मतोपि भवतीति न तेन स्ववीर्या-
णि न संबिभ्रति ब्रह्म वीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतानि निःप्रत्यूहसंभृतानीत्यर्थः तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे उद्भादिजन्मनः प्रागेव
दिवे स्वर्गमाननतान व्याप्तवन्नित्यमे च विश्वव्यापकमित्यर्थः दृपातो पि रिक्ते टमुकाकालनोपि नमहा ब्रह्मेति भूताना-
माकाशादीनां एवं मेवन्ने आविर्बभूवेत्यर्थः एतेन वीर्यसंभृते ब्रह्मव्याप्तिप्रभृति माहात्म्यमुक्तं भवति तथा च संभृति-
स्वकव्याप्तिश्चैतयोः समाहारस्तथा एतावपि सततं नोपसंहरतीति तत्र देहं नेवाविशेषादिति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवा-
ति एतद्यथातथा न त्रैवोक्तं विषयवाक्येत्र राद्धोक्तधर्मान्तु दृशेनैवं ज्ञापते भक्तस्यैहिकपारलौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षण-
र्थं द्वयोरेवोद्देशः कृतमिति च कारणात् शानमप्युक्तं समन्वीयते अन्यदपि समाह्लादकृति संभावनायां हितयोगपत्तानिषेधः संभवति
सा चाविर्भूत एव भगवति संभवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैव तया श्रुत्यामाहात्म्यस्य चाततमिति गम्यते एवं
सत्येन ह्यालोकोक्तधर्मयोरेवानुपसंहृतपत्वेन यत्कथनं तत्तु भक्तहृद्याविर्भूतब्रह्माधेयं च भूतमेवेति ज्ञापयज्ञापनायानो युक्त एवानुप-
संहारो पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाधानात् तैत्तिरीयके सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् सभूमिं विश्वा-
तो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमित्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते तत्रैव ब्रह्मविदाप्नोति परा-
मिति प्रश्नेन च पूर्वपुरुषोत्तरसमवत्वात् प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते तत्र सर्वत्र म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.गी.

३०

विषयप्रसंगं चेयमतत्र हेतुरर्थभेदः अथो भगवांस्तस्माद्वेदादित्यर्थः आमत्यस्तत्र यपूर्वापूर्वमत्यः प्राणास्तमनुक्रीयमुपासीते
तिकंटोरोगयमनुपास्यत्वेनोक्तः सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति न्यायाद्वेदान्तेषु यास्य ब्रह्मातिरिक्तेन चतरयाप्यन्योपि ब्रह्माभिन्नोत
एवापहततया प्राप्येयइतिसामगैः पद्यते अतस्तत्वनपाठ वेद इति भावः ब्रह्मणः स्वतंत्र पुरुषार्थपदेनोक्तेः एतेन विभूति
रूपे पियद्वैवेतन्नमूलभूतब्रह्मणि निर्दोषत्वे किं वाच्यमिति ज्ञापितं अथवाऽर्थः प्रयोजनं विषय इति यावत् तद्वेदादि
त्यर्थः अत्रेदमाकूतं देवास्तस्य स्वारजपायगानार्थं वागादीनजुस्तेनन उज्ञापेति गानानंतरं यावा चिभोगस्ते देवेभ्य
आगायदिति फलत्वेनैतदेवमेव प्राणादिषु पिस्तस्तभोगं देवेभ्य आगायदिति एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं न तु भगवदर्थं यच्च प्रा
णस्यैव मनुच्यते तेभ्य एष प्राण उद्गायदिति तत्र प्रियया वागादिषु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदिति फलकं तथा नामस्ये
३० तेनोक्तमानेनैवं स्वात्मकत्वेनास्वरजपहेतुं भगवत्स्वं वयपवेति ज्ञात्वा तत्पे चागायदासन्यइति ज्ञायते अत एवान्यत्र।
वेद उक्तो त्रतत्कराउछायामप्यासुराणं नाश उक्तः अयं च भगवत्यात्मना पहास्य हि षन्मान्त्र्यो भवति यपवं चेदेति।
पद्यते तेन परब्रह्मणि दोषनिकिति किं नु वाच्यं यत्र तद्विभूतिरूपास्य स्यापि क्तरूपतो यो वेति सोपि गुणाधुक्तो दोषरहि
तश्च भवतीति कैमुतिकन्यायः सूचितो भवति एतेन लोके दोषत्वेन येधर्माः प्रतीपंतेन एव धर्मा भगवतीति निरूप्यमा
णा दोषत्वेन ज्ञेयाः किं तु गुणत्वेनैव च वस्तुतः पवनपाठ्यत्वादिति भावो ज्ञायते एवं भगवतस्सर्वथा भावे दोषसवधमा। ३०
त्कात पासतिमगुणा हानिचैव दं तत्र विशेषमाह हानीनूपायनशब्दप्रोषत्वात्क शाब्दं स्तत्स्वगान चतडक्तं तदावि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्यादुत्युपक्रम्यते षां मिथः स्पर्द्धां मृत्योच्यते देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति
ते भ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पा॰
प्मनाविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मेति एवमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवेदमुक्तोच्यते
अथेनमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पा
प्मनाविव्यत्सन् यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुरिति छांदोग्येपि प्राणादिष्वेवमे
च पाप्मवेधमुक्त्वाः मुख्ये न तथेत्युच्यते एतावान्परं विशेषो वाजसनेयिनां गानकर्तृत्वं सामगानामहीयत्वेनोपास्यत्व
मुच्यते वागप्राणादीनामिति अत्रेदं हि संदिग्धं गानकर्तृत्वपोरुषाप्यत्वस्य चाविशेषेपि वागादिषु पाप्मवेधश्रवणमस्य
प्राणे कृतो नेति भवति जिज्ञासा न चास्योपासनाया विधेयत्वात्तस्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेधवच्यते श्रेष्ठेति वाच्यं न हि मयो
जनायासततमपूर्वं चोदयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यं प्रमाणत्वव्याहतिप्रसंगात् एकत्वमतारकत्वे सर्वत्रापि तत्तुल्यक्यातङ्के
कोपि न प्रवर्त्तेतापि साक्षात्क्रियाफलत्वाभावेपि नासविरूपकत्वमर्थवादानां वस्तुतस्तु यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपि
निषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनो यमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तत्र यथा न विदुषो॰
श्रा भवेदित्यादिवाक्यार्थ एवं वेदेतिवाक्यार्थचादो कर्मस्वरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णफलमन्यथा नेत्यर्थवादानां फलोपकार्यंगत्व
रूपकत्वाज्ज्ञानार्थकामत उक्तोर्थः हि तेन पश्यामः इति प्राप्तिजमेवाहवेदादीति वाक्यानादिषु यः पाप्मवेधश्रादिपदाउप॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ॰पा॰ स्तेषामवयवप्रदेशोपसंहृत्यमकारेणैव गानं क्रियते न हि तदार्चिकवर्णधर्माणामवास्तवपत्वं ह्यारोप्यतीति हि गानात्मकत्वेमका
रस्य संभवत्येवं प्रकृतेपि ब्रह्मधर्माध्यारोपेण न तदात्मकत्वं जीवस्य संभवति नन्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरत्यन्ताभेदबोधनाद्ब्रह्म
३१ तयेति चेन्न तत्राह तदुक्तमिति जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः तथाच सारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति सूत्रे
णेति शेषः अपि च स्वजीवब्रह्मणोपासनस्य सामर्थ्यापादनेहेतुतोऽस्मात् तदन्तपापनस्य सामर्थ्यानुपपत्तेर्हेतुत्वमप्यज्ञायते न
याच्च पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति सूत्रे जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानैदेश्वर्यादि ब्रह्मधर्मवत्त्वाद्ब्रह्मणः
सकाशाद्धि भागेऽसति तदिच्छयाऽतद्धर्मतिरोधानस्य संसारित्वहेतुत्वमुक्तं यज्जदपि तदुक्तमित्यनेन स्मार्यते तदुक्तं न विस्म
31 र्तव्यं यथान्यशाखोक्तधर्माणामप्येकस्यां विद्यायामुपसंहारः एवं ब्रह्मनिष्ठधर्मा जीवे ध्यानप्राप्त्या बोध्यं तद्रूपेणावस्था
नमस्तीत्युपसंहारप्रकारेणैतस्य तद्रूपतां कर्तुं संपद्यते तत्त्वाभावात् यथा तस्य वाजसनेयिशाखायामप्येवमेतिने
तीत्यानन्देऽप्युपक्रम्य नव्यथित उत्पतेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा प्रतपताहं ब्रह्मास्मीति तद्धि यदपि विवक्षितरूपद्वयाभिप्रायेण पद्यते
अतः पापमकरं च मतः कल्याणमकरवामेत्यभेदभेदोपपत्तेः तद्रूपमनु तदुक्त्यादिना विमृष्य तन्नोमहिमा ब्रह्मणः
स्येत्यृचा वब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा पद्यते तस्मादेवं विकातो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्
सर्वमेनं सर्वं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति इत्यादिना विस्तरे उक्तमिति प ३१
द्यते यदेवं वेदेति अत्र हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् अपर्वणीपति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनः परमंसाम्यमुपैतीत्याथर्वणिकैः पठ्यतेपरमपदेनब्रह्मोच्यतेतथाचसकार्यावि
द्यारहितःपरमपैतिनतदनेनतरंसाम्यमुपैतीतियोजनातत्रेदंविचार्यते साम्यंहिसमानजातीयधर्मवत्वंतच्चकिंस्व
रूपधर्मैरशेषतन्निष्ठधर्मैर्वाभवतितत्राद्यःपक्षोब्रह्मणासमंनसंभवतिनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइतिश्रुति
विरोधात्तथाचएवपक्षोत्रमन्तव्यस्तत्रकेतेधर्मैः साम्यमिहोच्यतइत्याकांक्षायामाहक्ष्मानाविति ब्रह्मणःस
काशाद्विभागोजीवस्यहानिशब्देनोच्यते तथाचतत्संसारन्यायेयधर्मीजीवतिष्ठन्कूटोम्युदायोभगवद्विकृष्यतिरो
हितास्तेब्रह्मसंबंधेसतिपुनराविर्भूताउतितेवतत्त्वमित्यर्थः भगवद्दानेनदादीनीपूर्णाज्ञोविज्ञानसदीत्वामलित्वाज्ञात्वेवसंमे
दर्मैःकृत्वाब्रह्मसाम्यंजीववपचर्यैनसाम्यमुपैतीति वस्तुतस्तनेतरापिधर्मैःसाम्यमितिभावःअतएवतत्समइति
श्रुतिरविरुद्धा अतएवसूत्रकृतासाम्यमुपैतीतिसाम्यापादनशब्दमात्रनतुसाम्यपदार्थःस्वारस्यकोऽस्तीतिभावप्रकटना
यशब्दउक्तः ननुतैरेवधर्मैःसाम्येनेतरैरित्यत्रकोहेतुरित्याकांक्षायामाह उपापन्नशब्दप्रोपलत्वादितिपरममुपैतीतिय
उपापन्नशब्दस्तत्त्वेषत्वात्साम्यापादनस्येत्यर्थःब्रह्मसंबंधहेतुकत्वादानशायाविभौवस्यतदैवस्तंमापापनकथानात्ते
रेवधर्मैःसाम्यमभिप्रेतमितिभावः नद्यानेदादीनांब्रह्मधर्मत्वात्तेस्तत्साम्यकथनेनतदभेदमेवगमयतीत्याशंक्यतदधर्म
वत्त्वमात्रस्यनतदभेदसाधकत्वमित्यत्रदृष्टांतमाह ऊर्णेत्यादि ऊर्णान्पेदेवर्यैःसमन्धत्वाम्यग्निछेमादिपागेषुय
स्तोत्रनाम्स्याप्येते तदानत्संबंधयद्धेदस्त्वन्सपागनेतहूरित्यर्थः तत्राभिताम्ध्वरनान्नमाङ्गथ्याइवधेनवइत्यचियेवणा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.र. पापपादेरभक्तत्वात्तज्ज्ञानमार्गीयत्वं लभ्यत इत्यर्थः ननु एवं चेदेतिमामावचनाच्छ्रेष्ठोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत्तत्रा
३२ ह तथा त्वन्येन त्वया ज्ञानानन्तरमपि पापयते ते भक्तिमार्गीये भ्यो न्यूनत्वमित्यर्थः उक्तवचनं नूनं प्रोपपत्ति दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते न
नु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमं
गला इति वचनेन तदुक्तनसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनेन विरोध इत्याशंक्याह अनन्तरं पठति छेदनउभ
याविरोधात् उक्तात् तथा च भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पुण्यनाशः समभावदिष्ठा विशेषतो भक्तेः पूर्वमेव पापना
शनिरूपकात् तत्राशनिरूपकावचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाशस्यावश्यकत्वमित्यर्थः एवं सति भक्तेः पूर्वमे
32 व तत्राशत्वत्सर्गिकास्मकश्चिद्विशेषेष्ठमायतो यत् इति भावो ज्ञापितो भवति अत्रेच्छाविशेषे वक्तव्ये च हन्तेपि किंचि
दुच्यते चिकीर्षितलीलामध्यपाति भक्तानसोपयोग्ये देहवत्त्वेन समग्रणाविग्रहानवाप्तकतादिप्रज्ञा इति ज्ञापयितुं
कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दृशायां स्वमार्गमात्रप्रतिबन्धकारणपितास्वयमेव तद्दर्शनाशयित्वा
स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति तत्र तावता सार्वदिकपापाभावो भवतीति न हि मे च प्रतिबन्धशक्तिरस्मिन्
हक इति तत्स्वभावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शुकेन एतच्च श्रीभागवते दशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्मा
भिः गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति तमे ३२
वं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानमार्गीयत्वाज्ञस्मिन्ननसंभक्तिमार्गीयत्वे शाङ्करो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

षदादित्तिभगवद्भक्तेर्भक्तिहेतुत्वमुच्यते परब्रह्मेन तथाक्षरपतीत्युपक्रम्य भजति सोमतो भवतीति अन्येपि मुक्ती
भवति संसतेरिति एतद्विषयत्वं च स्याज्ज पुरैवोक्तेतिनात्रोच्यते एता चान्यरं से देह्रो यपवेवेद सयाभातं तत्वरत्नीतिव
चनाद्धानदशायामपि पापसत्त्वे वाच्यमन्यथा तरणासंभवापत्तेः एवं सति भक्तिदशायामपि वभेवनन्वेति भवतिसं
शयः तत्र श्रुतावविशेषेणपापनाशश्रवणान्भक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यंभावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरत्रापि
तथेति न्यायेन भक्त्या पापनाशादृच्यापितथैव चेति प्राप्ते आह मां प्रपद्यन्ते त्यादि संपरायः परलोकस्तस्मिन्नायस्य येन्त्य
र्थः अपापरःपुरुषोत्तमस्तस्याप्युज्ज्ञानेन तथा च सम्यग्भवन्ते पुरुषोत्तमज्ञानेयेन समसं परायणो भक्तिमार्गइति याचतत्र अथवा
परे पुरुषोत्तमे अयनमयोगामनं प्रवेशइति यावत्तथाच सम्यक्कायेनमतं तथा भक्तिमार्गइति यावत् अथवापरे
पुरुषोत्तमे अयनमयोगमनं प्रवेशइति यावत्तथा च सम्यक्कायेन सततथाभक्तिमार्गइतियावत् ज्ञानमार्गःतस्मा
स्माभक्तिमार्गेपुरुषोत्तमप्राप्त्यात्तत्स्माद्विप्रोष मन्त्रापमित्तमेवं कथनमतो भक्तेः एवमेव पापनाशोपक्रमावः ब्रह्म
भूतस्य भक्तिलाभानंतरं भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्तैकसाध्यत्वात्तथा
एवं सति मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने भक्तोपसृष्यव्यपदे
शात् जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नाराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते जन्मांतरसहस्रेषु समा
राध्य वृषध्वजं वैष्णवत्वं लभेत्कश्चिन् सर्वपापक्षये सति इत्यादि वाक्यैः पापनाशानंतरमेव भक्तिसंभवाद्युक्तमुक्तं।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा०
३३

रीत्या भक्तिसाधनानां गमेदेनुरवदंयवाच्यः एवं मतिकृतिसाध्यं साधने ज्ञाने भक्तिरूपं शास्त्राणि बोध्यते ताभ्यां विहिता भक्तिम
क्तिर्मर्यादा तद्रहितानामपि स्वस्वरूपबलेन स्वप्रापकं पुष्टिरुच्यते तथा चापि जीवयस्मिन्मार्गेंगीकृतवांस्तज्जीवेत तत्र प्रवर्त्त
पित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं स्वस्थं अतएवम्पुष्टिरुच्यते तथा चापं जीवयस्मिन्मार्गेंगीकृतवांस्तज्जीमार्गेंगीकृतस्तज्ज्ञाना
दिने रूपे त्वं मर्यादायामंगीकृतस्य तटये वित्वं चयुक्तमेवेति भावः अत्र साधकत्वेत विपत्ते बाधकमाह अन्यथा हि विरो
धइति अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधा हेतोस्तयेत्यर्थः विरोधस्तु पूर्वं यत्तग्रंथउपपादितः एते
नैव तन्त्वश्रवणादिरूपा प्रेमरूपा व भक्तेरविशेषेणा पापत्वयएवादेत्सुतकाम्ये हि शेषोस्ति तत्रार्थनिकानामपि प्रेमभक्ताना
न्तःरवदर्शनात् श्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाद्धाविप्रोघ यत्नस्त्वसंगतः अथ श्रवणादिरूपा प्राये मृत्यपि भवति प्रेमरू
पा तत्वाश एवेति विशेषावाच्यः सापि मेभवतामप्पक्रूरादीनामपि प्रसंगे भगवतासमं कापद्यकृतिश्रवणान्नसाधी।
यानित्यविशेकानिरस्तावेदितव्या तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनांगीकारे बलत्वाएकदायापामगीकृतानां स्वस्वरूपेव श्रवणा
देः प्रवृत्तिस्तदानन्त्वैनैव भगवति प्रेमापि तत्तनिरुधिः कदाचिद्भूत्तस्वभावेन नष्टकोषानि हृजावपितङ्कतेः साधनमार्गी
यत्वाद्नितद्धतीमेगतिमरांचीप्रयुक्तइतिवाक्यादेतेभक्तिरेवभविती अस्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पापनाशये प्रेमोत्पत्तिस्तु।
तो भक्तिः पुष्टिमार्गीगीकृतिस्तजन्यत्वप्रदर्शनात्वानत्रच यापादेरप्रतिबंधकत्वात् श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च पुष्टिगपत्यावा ३३
पर्येणावाते परीत्येन वा भवत्येव अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेवस्तेहेनैव रूपमाणात्वात्रविधिविषयः नत्वविद्यादिम।

33

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वमप्युच्यते किंच भक्त्या मामभिजानातीत्यत्र ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्ति
मार्गेपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते ज्ञानमार्गवदत्र ज्ञानेनेति विशेषः तस्मात् भक्तियुक्तस्य योगिनो वै महा
त्मनः तज्ज्ञानेनैवैरापपायः श्रेयो भवेदिति हि तद्वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञानेनैव पुरुषार्थत्वमप्युच्यते तथा चैवं मिथः श्रुत्योः
स्यात्तयोश्च विरोधात्रैकतरनिर्द्धारः संभवति न च तज्ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्राप्यविशेषोक्तेः ज्ञानेनैरपेक्ष्यात् भक्तिस्तु भक्तिस्त्वा
भिप्रायेति वाच्यं विषयभेदेन ज्ञानभेदात् भक्तिसाधनकत्वमज्ञानमित्यनिश्चयात् न च श्रौतत्वाविशेषात्समुच्चय
न इति वाच्यं ज्ञानिनोत्र भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात्समुच्चयासंभवात् तेष्वेवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेन्न न पूर्वोक्ता
न मार्गे प्रज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्द्धारासंभवात् अपरं तत्तेभ्यास्तत्त्वतो ज्ञात्वेति वचनाद्भ-
क्तिमार्गीनन्तरतो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यं तथा च मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽबलाः ब्रह्मसं
परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रश इति वाक्याज्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तिस्तत्साधनत्वं निरूप
कश्रुतिविरोधः तथा च क्वचिज्ज्ञानं भक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्तिः क्वचित्तदुभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चया
त्वाद्भक्तिसाधने संमतेः मह्यं जित्समभवदिति श्रीमद्भागवते रथ्यवत्त्वमित्यादि गतेर्ज्ञानस्य पाष्ठ्यवत्त्वफलजनकत्वं च भयथा
मर्यादामार्गभेदेनेत्यर्थः अत्रायमाशयः एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यादि श्रुतिभ्यो
भगवान्सृष्टिपूर्वकाले यपवेन स्वेजीवाय येन तत्कर्म कारयित्वा तत्फल दास्य इति विचारितवानिति तत्तथैव भवति तत्रोक

CC-0, Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.ए. श्येनैवामुष्यात्मनः कल्पनमेतदुच्यते फलरूपमिति एतदत्र विचार्यते अत्राहुः तितदपि षात्स्वरूपध्यानादेरमतत्त्वे फलमु
३५ च्यते भजनस्वरूपं च यावत्फलं नैराश्येन भगवत्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते न च फलनैराश्येन भजने प्रवृत्ते भक्तिरेव भवि
ष्यतीति वाच्यं तेषां यायपोषाम् नैतत्सिद्धं भवति न हि नामत्वावतीति श्रुतेर्भक्तिसाधनत्वात्त्वा भजतः सैव फलं स्वरूपमेव स्वा
त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन्तो भजनं तन्मयत्वं तदेव फलमिति प्रतीतिनिर्णयः ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगव
द्वाक्याच्च अत एव रहस्यभजनलक्षणं कृतं तथा त्वं त्वत्तत्त्वं भगवत्संबन्धि मित्वमोर विशेषात्कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसं
धिः पठति समयोः सकाशादहस्यभजनकर्त्रैवोपपन्नः उपपत्तिप्रकारः तमेवोद्घाटयति तल्लक्षणाणीयोपलब्धेरिति तल्लक्षणो
34 भगवत्स्वरूपात्मकायोर्थः स्वतंत्रपुरुषार्थरूपस्तद्रूपलब्धेः स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः यद्यपि पुरुषोत्तमप्रवेशेन दान
दानुभवो भवति न च्यापि न प्रभोस्तदधीनत्वं भक्तितिरोभावाद्यमत्र तच्च परीत्य भजनानन्दस्य ततनमादिकं तन्मुक्तिं ददातिक
र्हिचित्स्म न भक्तियोगं दीयमानेन न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थद
र्शिनः इत्यादिवाक्यैरध्यवसीयते अत एव सामीप्यका द्युपसर्गा उक्ताः तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायामुहूत्वेन प्रभुनिकटे
स्थितिः कृता भवति न च महत्सु मुख्यस्वरूपाज्ञानादल्पएवानन्दयथा सर्वाधिकं मह्यानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथात्रापीति वाच्यं
दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासंभवात् अनुभवति प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् तदज्ञाने स्वर्गादित्र
येतुल्यदर्शित्वासंभवश्च मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमिति वाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते तस्मात्सूत्रार्थे जिज्ञा ३५

गं तद्रूपभजनानन्दानन्दामृतरूपाभिः कथादिरूपविविधमहानकगाहनानोदहने लोलुपस्यावशहानलम्पनदांत गलितपाप
त्वं संप्रति च यत्कैकामेति वक्ष्याकांत इत्यत्र श्रीभगवते स्वपादमूले भजतः प्रियस्यान्यभावस्य हरिः प्रवेशः विकर्मेय।
दोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट इति विकर्म प्राक्तनं तद्दुःखदमिति स्वपचहरित्वेन दुःखदहतैति धुनोतीत्युक्तः।
विशेषणाविशिष्टस्य स्वतो विकर्म कथं संभवात्मा सांगकं मनोभूतं न उत्तमपाल्कतमिति वदा यत्कृतं विकर्मैतत्कथंविद
त्पतितं नामेत्युच्यते त्यक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवायां सर्वेनेद्घ म्नायां पांग्राज्यवन्महद्दागमनाद्यज्ञानेनावकोक्तरूपभजेवि
कर्मीका च ननु विज्ञापनाय चाकेषु विदित्वा कृतवान् तेन तर्कितं विकर्मोऽज्ञामिभूतमितिज्ञायते एतावच्छास्यापि यदि विकर्मभ।
वेनदान चित्तत्पृष्ठेन तेनान्यत्कृतं ये भगवानेव हृदि निविष्टस्तद्धुनोति यत इति कदाचित्स्वभक्तिवलमहत्त्वं सदोषमपि जनेत्क
तार्थीकरिष्यामीत्यंगीकृत्य चाद्यकृत्यदेव तत्हृदिस्थएव तत्समर्गजे दोषमस्पृतं दंगीकारोनं तत्दोषमपि धुनोतीति सर्वपदे
नोच्यते चिरकालभोग्यमपि तत्त्वाणेनैव नाशयतीति ज्ञापनेकालादेरपि निर्वधकत्वमित्यपि ज्ञापयितं परस्यकालादेरी।
शात्वमुक्तं भवत्र भक्तजनादिदृष्टान्तेचेशतातोस्य एष एव विकर्मणि सोपि संभव इति उपपन्नस्तल्लक्षणोपिलक्षैलोकवत्।
नत्वमत्तोरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते युक्तं चैतन्त संसृते दुःखात्मकत्वात् तन्निहृतेः सर्वेषामिष्टत्वात् प्रष्टिमार्गीय भक्तानां तु
तदनपेक्षित्वमुच्यते तदुक्तमथर्वोपनिषत्सु श्रुतदेवाणामंत्रस्त्ररूपमुक्तापघृत परवस्तुन यथायारयतीत्यादं रतेसाम
तो भवतीत्यादिपतदपेक्षितमूपे किं रसनं कथं हेतदृतनमित्यादिप्रश्नेनंतरं पद्यते भक्तिरस्य हृष्टे भजनेनंतदिहाम्नत्रोपाधिनेरा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ॰भा॰ वपि फलसाधकत्वमनुसमुदितानामेव तेषामिति चेन्न मे यो ऽर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेनैव सिध्यति तथा
३५ ऽत एव देवतादेस्तथात्वमप्यस्तेव गम्यत इति नन्वत्र तथात्वप्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकप्रमाणैकसमधिगम्यं श्रुतिसूत्रै
व न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यम् अलौकिकेऽर्थे लौकिकस्यासामर्थ्यात् अन्यथा ब्रह्म
णामनसैव प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्प्येत स्मृतिरपि केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः ये चान्ये मूढ
धियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा एताभ्यामाद्ययोरिकारस्याप्यनाप्यनुशयोऽस्तीति भाति गाभ्यामित्यपकर्षणेना
रायणस्मृतिरित्यादिरूपैवमेवाह इममेवार्थं हृदि कृत्वाह सूत्रकारः शब्दानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः
35 न चोक्तरूपेणैतेन सूत्रकारस्याप्यनाप्यनुशयोऽस्तीति भाति यत्रोक्तसाधनलोपसंपत्तिरेकस्मिन्भक्तेऽस्ति तत्प्रत्येकेनैव मु
क्तावितरसाधनत्ववाधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्तनस्मरणानामनुत्यन्यविहितपूर्वत्वापारणादिपिसंभवादन्यथा
सिद्धिसंभवे विनिगमकाभावादेकैकोऽपि न भक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वं चाधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथो
विरोधः तर्ह्येकत्र तथात्वं सर्वत्रैव तथास्त्वित्याशंक्य तत्र बाधकमाह शब्दाभ्यामनुमानाभ्यामिति प्रवृत्तवत् न त्वप्रत्ये
कमपि मुक्तिहेतुत्वमनुच्यत इति न तथेत्यर्थः यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमुत व्यक्तव्यसमुदितानां तथात्व इति भा
वः तेन श्लिष्टः प्रयोगोऽयमिति ज्ञेयं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामेवं मुमुक्षुभिर्भक्तिसाधनत्वेन क्रिय ३५
माणानां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः अथ मुक्तानां भगवान्स्वविचारितकार्यं लौकिकेऽप्ययोग्यकां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तोः सकाशान्न पूर्णार्थवान्स्यादिति निरुक्तमेवास्योपपद्येतेत्यं इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह लोकवदिति यथा स्वाधीनभ
र्तृकानामपि कान्तद्वयस्याननुमार्गमाह विज्ञादिकं दीन्यमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः अथवा स भगवानेव लक्ष्मा
णमसाधारणो धर्मोपसमस्तलक्षणाद्भुतभक्तिभावः स एवार्थः स्वतंत्रपुरुषार्थरूपस्तत्र पूर्ववत्तमगत्याकथ
वानेव हि भक्ता भक्तत्वेन ज्ञाप्यत इति तथा एतेन ज्ञाप्यं हि ज्ञापकादधिकं भवति एवं सति पद्मायकं परमकाष्ठापन्नवस्तु
पुरुषोत्तमस्वरूपमेकलत्ररूपतन्महत्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां
अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते परब्रह्मैव यो धारयति रमति भजति ध्यायति प्रेम्णा शृणोति श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोऽश्नो
भवतीति तत्र धारणादीनां समुदितानामेवामृतत्वसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः अत्र धारणादिसाधन
कलापमुक्त्वा फलमुच्यत इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वमुपलक्षणं चैतन्न श्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवं
तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह अनियम इति समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः अ
त्रोपपत्तिमाह सर्वासामविरोध इति विनापेक्षेन साकल्यं मुक्तो भवति संसृतेरिति श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमु
च्यते पञ्चपदीं जपन्नित्या कृष्णात्मको ब्रह्मसम्पद्यते ब्रह्मसम्पद्यत इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते तथा च प्रत्येकपक्ष
एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् एवं सति परब्रह्मैव यो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं सम्बध्यत इ
ति ज्ञेयं ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वेऽपि ज्ञावपिनेकस्येव न ज्ञानकत्वमेव मत्राप्येकैकस्य चिंतनादेस्तथात्वीक्ता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग.ए. पिसंभगवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवा
च्यत्वात्तद्भजनस्यैव तत्साधकत्वमिति दृढीकुर्वन्नाह अन्तरं धियामित्यादि तत्र प्राहुः पूर्वपक्षनिगमे वाजसनेयके श्रूय
३६ ते एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमित्यादि तथाथर्वणे च अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति तेन ज्ञाने
मार्गे अक्षरविषयकान्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि नेतीनिति श्रीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्ष
रब्रह्मविदोऽक्षरात्परस्य प्राप्तिरुच्यते अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्यादक्षरातीतः पुरुषोत्तमः भक्त्या मामभिजानी
तीति वाक्ये मामिति पदात्पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानमुच्यते तेन तत्त्वक्षरविषयके किंच ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेः तस्य
३८ चानेकांशाविर्भावात्मकत्वात्तस्य च विद्यानाशतन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात्पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानप
एवमप्यक्षरविषयिणीनां विद्याश्रुतौ मुक्तिसाधनत्वेष्वपावरोधः प्रवेशनेनानेनेति यावत्स्वसामान्यतज्ज्ञावाभ्यो हेतुभ्यो
मा पुरुषोत्तमस्य सर्वथैव मुक्तिरिति सांख्यमर्यादामार्गांगीकृतानां ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति समः
सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामिति वाक्याद्ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावे च संभवति तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परं
परो यथा योगो ब्रह्मभावस्यैव भाभ्यो हेतुभ्यां तथा यथ वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः ननु अक्षरस्यावि
शिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात्केषांचित्तत्रैव लयः केषांचिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशंक्य तत्र हे ३६
तुदृष्टान्तेनाह अग्नेः पयसेदवदिति उपसदाख्यकर्माणि नानाप्रस्पर्शाख्यमोपसदं कर्मास्ति तत्राति यथा आधौ वास्तवि

ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा पुनर्जीवेन तत्कार इति स जीवस्तेहं स्वैरं मुक्तो भवति न वेति विचार्यते तत्र जीवकृतं भग-
वद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सत्तामेव तेषां स्वकृतत्साध्यत्वेनावि-
धेयत्वात्तत्साधनेषु प्रवेशापीतिं स टेहे निर्णयमाह यावदित्यादि यस्मिन्जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगव-
ता दत्तस्तत्कार्यसाधनस्य मास्तस्मिन्स्वे स्वधर्मं भगवता स्थापिता स्मिन्नाधिकारिका इत्युच्यंते तत्कार्यसंपत्तिरेव तत्-
दधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः पंचमसि तत्संपन्नो मोपि निवर्तत इति तत्स्वपिनो धर्मा-
अपि निवर्तन्त इति मुक्तिपर्यंतं न तेषां व्यापारसंभवो भगवता तथैव विचारितत्वान्मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः यच्च ब्रा-
स्तनास इत्ते सर्वे संप्राप्स्यंतीति सचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति वाक्यं तत्त्वाकल्पान्ते तेषामधिकारः
समर्पि प्रभृतीनां तद्विषयकमिति ज्ञेयमन्यथा भगवद्दत्ताधिकारसाधनार्थं स्वभरतस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिर्नव-
देत कृतात्मान इति पदात्तेषामपि भगति चकृतातः करणानामेव परस्य भगवतः परं पदं व्यापि वैकुंठप्रवेशा उक्ता
तेन तत्वाधिकारिकगणोः अन्तराधियांत्ववरोधः सामान्यतज्ञानाभ्यामेयमर्द वत्तउक्तं तत्काणर्वाणपनिषद्धा
कौ भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते श्रुत्यंतरेषु तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेयनाय ज्ञानादे-
वतुकैवल्यं तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुमुक्षासाधनत्वमुच्यते श्रुतित्वाविशेषादुभयो-
स्तथात्वे कारणं वेजाते कार्ये वेजात्यस्याशयापावृष्णक्तव्यान्मुक्तो वतदस्मभवाद्भक्त्या मामभिजानातीति वाक्याद्भक्तो ज्ञानस्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ.ए. मार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं यं प्राप्तः स्थानीत्यनेन परस्य लक्षणमुक्तं तच्च मत्स्यादिप्रसंगे श्रीगोकुलेश
रेरस्पष्टमुच्यते तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वं तद्विषयकस्य वर्णनादेरभावादिति मतः अव्यक्तोऽक्षर इत्यु
३७ क्तस्तमाहुः परमां गतिमिति वाक्यात्स्यापि परमां गतिमित्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः किंच तैत्तिरीयोपनिषत्स्वप
ठ्यते यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन येः
नावृते खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च यमंतः समुद्रे कवयो वयंति यदक्षरे परमे प्रजा इति ।
37 अत्राक्षरात्मकत्वेनाक्षरात्मकादाकाशात्परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाश इति पाचतं तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् अ
त एव ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्युपनिषत्स्वेव च ।
पठ्यते यदक्षरे परमे प्रजा इति पदमव यंतीत्यनेनैसैवुच्यते अत्र प्रजापदाधापि वैकुंठात्मको लोकोऽक्षरपदेनोच्य
त इत्यवगम्यते अत एव न यत्र माया इत्यादिना श्रीभागवतेऽस्वरूपमुच्यते एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीय
ते उभयोर्व्यक्तातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते एवं सति सामान्यभगवद्विभूतिरूपत्वे तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भा
वः सञ्जोक्तौ त्यानत्रास्थितिरिति पाचतां भ्रांतिहेतुभ्रांत इत्यर्थो ज्ञेयः उपदामननात् ननु संसारनिवृत्त्यानंदावि
र्भावयोरविशेषादक्षरब्रह्मणि पुरुषोत्तमप्रवेशान्न नतोऽक्तो को हेतुरित्याकांक्षायामाह उपदिति परिमाण ३७
वचनतस्य श्रुतौकथनादित्यर्थः अत्रेदं ज्ञेयं तैत्तिरीयोपनिषत्स्वेषानैदस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य मानुष ।
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

च मे सेवायदाज्यं चन्द्ररवेत्त म्वात्मसम्भवयतितत्वानन्न प्रमित्युच्यते अथवा एष्ठमसीति मन्त्रेणाथोडशा सप्तविंजो यज्ञ।
मानेन सहतानन्न — समभवम शीत्यन्न मेदी त्वामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्समनवमश्नात्यग्नत्विजे कामयेनाथ यज्ञपश्च
समस्के दितिन प्रथममभवमशायेदितिश्रुतेः श्रुतौ कल्पे च अत्र सर्वे ष्वाम त्विज्ञातानन्न स्विन्त्वा विशेषेपियस्मिन्नेतिश
येनेत्तपेक्षात्तत्रैवत ष्वा कृतिर्नेनरधुनहितत्रा विशिष्टधुक एषमेवकृतिरितिपर्यरुयोगः संभवत्येवमिदमपीत्यर्थः
नन्वन्प्रवणाद्यर्थं श्रापुरुषोत्तम सर्वेषि त्वेनतत्वाश्रित्वहे तत्वमेवमत्तरस्यापि क्षित्यापांकात्वति विलासरजीवतमः
धुजनिरासकेनयडंचशोदयावलचूडामणिनेवतिरस्कृतिनस्वेतावत्तमसुदितेत्याशयेनाहतदुक्तमिति भगवन्नी।
ताविति शेषः तत्र यदक्षरं वेदविदो वदन्तीत्युपक्रम्य स याति परमां गतिमित्यनेनाक्षरप्राप्युपायं वैलक्षण्येचोक्ताभ
क्तैकलभ्यत्वेनस्वस्य वक्ष्यमाणपूर्ववदक्षरयोः स्वरूपमाहुः स्वस्य पुरुषपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवन्त्यहरागमे इत्यतेनाक्षरस्वरू
पमुक्त्वा परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः इत्युपक्रम्य तद्धाम परमं ममेत्यनेनाक्षरस्वरूपमुक्तं अत्र पूर्वेतरस्वरूपमुक्तमिति पर
स्तस्मात्त्वित्यत्रत्वा देवपरत्वमुच्यते तेनक्षरस्य एवं परामर्शित्वात्तस्यैव पूर्वमुक्तत्वादतएवात्र व्याख्यावतं कस्तशब्द
उक्तः एतेननित्यत्वेनतत्तरणाभावादक्षरशब्देतज्जीवएवोच्यतेन तत्पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवानां इति निरस्तं
येप्रपन्न तिवर्तन्ते इति वाक्याज्जीवेनतथात्वासंभवात् नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च इतनएवज्ञानमार्गि।
णां नत्वानि रेवमुक्ति रितिज्ञेयं तन्नो निवृत्तेः पुरुषः स परः पार्थेत्यनेनाक्षरात्परस्य स्वस्य भक्त्यैकलभ्यत्वमुक्तं तेन ज्ञान

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ०गी०

३८

फलकत्वात्मकत्वेनज्ञानाभावेनतद्भेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादितितन्मतत्यागमेवेवमतिभक्तिमार्गोज्ञानमार्गस्योत्कर्ष
प्रसिध्यतीत्याशंकापरिहरति उपदेशांतरवदिति नन्वात्मभेदज्ञानायोपदेशः किंतुयथाग्निमस्त्वर्गापवर्गाख्यापार
लौकिकानंदफलकालौकिकेकर्मण्यधिकारनूपसंस्कारार्थंगायत्र्युपदेशः किंयतेतत्संस्कारसंस्कृतेनतच्छरीरादि।
कर्मापिभूतादिभिरपिनोपहतंभवतियथावायोगोपदेशसंस्कृतस्यचतुरस्यादिजीवप्रदत्तंतेनतयाप्रकृतेभक्तिभाव
स्वरसात्मकत्वेनसंयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद्धितीयस्यप्रलयानलादतिकरालत्वेनकदाचित्तद्भावेदयेनेनभक्तवपु
रादयोस्तिरोधानेग्निमभजनानंदात्मभवप्रतिबंधः स्यादितितन्निवृत्त्यर्थंज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृततद्वपुरादिकंभग
वताक्रियतेनत्वात्माभेदज्ञानेभगवतोभिप्रेतमित्यर्थः अन्यथोपदेशानंतरंवदरीगच्छविद्वरप्रतीहागतोहंविद्वात
रात्मेतिनवदेदेवमेवान्यथापिभक्तेषुज्ञेयं अत्रोपदेशांतरपदंप्रस्तुतोपदेशभिन्नपपरोपदेशमाहेतिप्रस्तुतस्यातस्यान्य
स्याभावात्भेदपदेनभिदोपदेशएवोच्यते एतेनभगवान्जीवानांभक्तिभावप्रतिबंधनिरासेपिचसर्वंकरोतीतिज्ञा
पितेभवति अथवोपदेशांतरवदित्यस्यायमर्थः शरीरादयध्यासवतस्तद्भिन्नआत्मातत्त्वेननुशरीरादिरित्युपदेशो
ज्ञानमार्गेतथाक्रियतेतेनशरीरादावात्मबुद्ध्यायसेहादिः सोपगच्छतितथात्रसर्वेषामात्मनोह्यात्मायआत्मनि।
तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिसिद्धोजीवात्मनोप्यात्मापुरुषोत्तमइतिबोध्यतेतेनवपुरुषोत्तमेतिरूपधिस्नेहस्तत्संबंधित्वेनात्मनि ३८
सन्निध्यतियथ्येचभावः एवंमय्यासीदेवतथापिसहजस्यशास्त्वेनज्ञानेतिप्रदीर्घाच्चभवतीतितथानेताचज्ञानीवा।

38

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मानंदमेऽक्षरगणपित्वात्तस्मादक्षरोत्तरं प्राप्तगणमानंदं गंधर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यंतस्योत्कीर्त्यंते तेषेप्रातप्रजाप
तेरानंदात्मणकोब्रह्मणस्यानंद इति एवं सतीयत एतावदिनतरानंदस्य स्वदिकचित्तश्रुतौकथनादानंदमयत्वेन
निरवध्यानंदात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमेकथनात्तथोक्तिरिति अतएवभूतग्राममुक्त्वात्मनः अपज्ञानमार्गेयथास्वात्म
त्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेपि भजता पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञाने भवतिनवेति विचार्यते सर्वा॰
त्मत्वेन ब्रह्मणो कथनात्र एवनीतिपूर्वः पक्षः नेत्यात्वं विमर्व स्यवशी सर्वेस्य प्राप्त उत्पादि श्रुतिरेवमे वज्ञाननतत्वप्ये॰
तिसिद्धांतः अत्रतथाज्ञानाभावस्यावष्टणकृत्वायथेविपरीतेचाघकमाह पूर्वस्मिन्सूत्रे ब्रह्मानंदाङ्गजनानंदस्याधि॰
४ कोनिरूपितेसत्त भगवदत्तस्तदावदापकोऽस्य प्रभुणानसंपाद्यते स्वात्मत्वेनज्ञानेचभजनानंदोतराय रूपं प्रपद्यतस्से
पादयेत्तत दृष्टादृष्टेद्वत्पथाभावज्ञाः स्वात्मत्वेनज्ञानेभक्तिमार्गीयस्यानसंभवतीत्याशयेनाह अतएवस्वात्मनउत्तिम
गवतमार्गेस्थापत्येनोगीकृतो यथात्मा जीवस्तस्य पदात्मत्वेन ज्ञानं तदङ्गजनानंदाननुभवेअतएवावपानरूपमिति॰
भगवतातादृशो जीवे तत्र मपाद्यत उत्पर्थः तत्सपदनस्य सर्वथैवासंभवितत्वहीनत्वंवस्तापपितेदृष्टांतमाह भूत
ग्रामवदिति उक्तमक्तस्यविग्रहोपलौकिकउतितत्रलौकिकोभूतग्रामानसंभवतिहीनत्वात्तथेत्यर्थः अथवा॰
लौकिकोभूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिनंब्रह्मानंदानुभवे बाधकस्तथा भजनानंदानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः
अन्यथाभेदाचपपत्तिरितिचेचोपदेशातस्वतः नन्वमक्रेकेष एतद्वादिप्रज्ञानोपदेशाः श्रूयते सचात्मब्रह्माभेदज्ञान

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.ग्रा: नएवभवंतीतिनविधिमपेक्षंतइत्यर्थः कामादीनद्व्रजन्नचापतनादिभ्यः पूर्वसूत्रेशास्त्रोक्तत्विलसाधनरूपत्वेभ
क्तेरुक्तेनतदाद्यार्थमधुनामुक्तिप्रतिबंधकत्वेनोक्तानांकामादीनामपिभगवत्संबंधान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यतेभक्ति
३५ स्तुविहिताविहिताचेतिद्विविधामाहात्म्यज्ञानयुतेश्वरतेनप्रभौनिरुपाधिःस्नेहात्मिकाविहितान्यतामामत्वात्
कामाद्युपाधिजस्नेहरूपापोकामायेवमुक्तिसाधनमित्यर्थः भगवतिचित्तप्रवेशहेतुत्वात् आदिपदात्सुचत्वसंबं
धित्वादयः स्नेहत्वाभावेशविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद्द्वेषादिरपिसंगृह्यते तेनभगवत्संबंधमात्रं
स्पमोक्षसाधकत्वमुक्तंभवति तत्रविहितभक्तावित्यर्थः शास्त्रेसर्वतोरूपत्वेनोक्तादिग्रहाः सर्वेनिवेदनपूर्वक
39 गृहेषुभगवत्सेवांकुर्वंतोतदुपयोगित्वेनतेभ्यएवमुक्तिर्भवतीत्यर्थः एतादृशानांगृहाणांभगवद्रूपत्वेतिज्ञापना
यायतनपदं तेषुतथाप्रयोगप्राचुर्यात् आदिपदेनस्त्रीपुत्रपश्वादयः संगृह्यंते एतेनज्ञानादिमार्गोद्भवत्वेषुउक्तो
भवतिबाधकानामपिसाधकत्वात् माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहसत्त्वेवभगवत्त्वेनज्ञानेकामोपिसिद्धोभवतीतिज्ञापनायच
कारः आदरादलोपः ननुनित्यानांवर्णाश्रमधर्माणांचैककालेप्राप्तौयुगपदुभयोः करणासंभवाधन्यतरस्याधे
प्राप्तेकस्यत्यागःकस्यनित्यात्वेशयः तत्रकर्मणांस्वस्वकालेविहिताभकरणेप्रत्यवायश्रवणाद्भितरत्रानघाश्रवणा
दन्यदापिततत्कृतिसंभवात्सावकाशत्वेनतेषामेवबाधोयुक्तोनतुनिरवकाशानामितिपूर्वपक्षस्तत्रसिद्धांतमाह ३५
आदरादिति ब्रह्मयज्ञप्रकरणेतैत्तिरीयैःपठ्यते ओमितिप्रतिपद्यतएतद्वैयज्ञस्वाध्यायीविद्याप्रजेपावागेतत्परममक्ष

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भेदस्याभाति अथैतावता संपत्तिरेवोपदेष्टा कार्येन तु तेन पूर्वं भावोपमर्दः संभवतीति मा भूत् तेन ज्ञाने सर्वाधिकं मन्वापन्न
त्केवलप्रदर्शनेन च सिध्यति अतिहारोविशिंषेतिहीनत्वात् ननु तयोर्हसौ सौपोसो से हमित्यन्तरेयकै ते तिरीयकेचा
हमस्मिब्रह्माहमस्मीति पद्यते अत्र समध्यस्थब्रह्मपदममयत्र सेवध्यते तेना हन्त्यत्यतिहरितो ब्रह्माभेदः सिध्यति
नत्याली लामध्ययाति भक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति भावउल्लेखस्य श्रूयते तेन तस्य तद्भेदज्ञानं भक्तिफलमिति
पंफुल्यमानमतिवादिनेतन्स्वपंबोधयति रसात्मकत्वाङ्गकैः संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्द्वितीयभावोऽङ्गे कथमेत्र
शुमलादयोव्यभिचारभावास्तथाति विगाटमावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः सनत्तु सावेधिकस्तदास्वात्मानं तत्त्वेन वि
शिंषतिते च स्वात्मत्वेन सोत्रव्यतिहृभपदार्थ इत्यर्थः अपरं च उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तौ न स्वं ई तन्ज्ञानमस्ति किं तु
भावनामाचे भक्तानां तु विरहभावेन तदात्मकत्वमेवाविर्भूय स्फुरति येन तत्लीलास्वतः कुर्वन्ति न घयान्तथाश्रीभागव
दशमस्कन्धविहृतो मयेचेतनमस्माभिः एवं मति स्वं त्वं पदैर्हि तज्ज्ञाने तद्भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेष्वेकतरइतिस
र्वपसर्वाणांचलयोरिचज्ञानभक्तोः स्वारस्यकथं वर्णनीयमिति भावात्सेवादिसत्यादयः अथेदं विचार्यते प्राप्तभक्तेः
पुरुषस्य तु सैन्यशमदमादयो विधीयते न चेति फलोपकार्यं न रंगसाधनत्वात् कृष्णोत्सत्यादिवविनेभगवत्याउभीव
संभवाद्विधीयत इति पूर्वः पक्षः तादृशस्यतेन विधीयत इति सिद्धान्तः तत्र हेतुमाद्दृशिपस्ताद्धेतोः सेव भक्तिरेवसत्या
दिसर्वसाधभनूपानस्यास्तस्यात्दृष्टयेपि ज्ञानमार्गे विहितत्वात्कष्टेन क्रियते ममस्तु भिस्तभक्तहृदि भगवत्याउभीवात्स्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.गी. त्करणेऽनुपस्थितेपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्यते तदा त्वदुक्तं स्यान्न त्वेवं किंतु भयोद्वेगपत्क्वाणाद्युपस्थिते बलाब
५० लविचारे क्रियमाणेऽस्मदाद्युक्तमतो वचनं भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनाच्च कर्मागत्त भवेत्तेषामसिध्यतीत्यर्थः।
तन्निर्द्धारणनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबंधः फलं अथेदं विचार्यते मुमुक्षोर्जनस्य विदः कर्मकर्तव्यं न चेति तत्र मार्ग
त्रयफलात्मकेन सिन्नेपक्षे पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वपक्षस्तत्र सिद्धां।
तमाह तन्निर्द्धारणेत्यादिना अथेदमाहृत भक्तिमार्गादि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति हि द्विविधं तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृश
स्य न कर्मकरणे भवति अत एवैतन्निरीयको पि न षण्ढ उपद्यते आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेत्य कुतश्चने एतं ह।
90 वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमपरीषीद्व
पांडवादीनां एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्द्धारयति स करोति परा तद्विपरीतं सन्।
करोति यथाशुकजडादिः एतन्निर्द्धारस्य भगवदधीनत्वात्तौ भक्तेष्वपि तन्निर्द्धारणानियमोऽतः कर्मकर्तव्यमेवा तन्निर्द्धा
रणात्वाधुनिकानां एवं सता ज्ञाज्ञातवतानां तत्संदेहवता च कर्मकर्त्तव्यमिति सिद्धं तत्रोभयोः फलं वदंत्यादावाधस्याह
तदृष्टेः तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा तत्र चाप्यनाविहतं कर्मफलात्पृथग्भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो पत्फले वे
दमर्यादारक्षा लोकसंग्रहश्च तत्फलमित्यर्थः हिशब्देन सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथाऽ ५०
सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति भगवद्वाक्यं रूपोपपत्तिः सूचिता द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात्कलसंगादि जनितचित्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रेतद् चाप्युक्तम् ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे
समासत इति अत्र वक्तव्ये अथितेन वर्णात्मके वस्तुतस्तु परमव्योमात्मकेऽक्षरे ब्रह्मण्योंकारे वर्णे मां न तज्ज्ञा केवलम्
किमृचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते एवमेतिजडकर्मणोपि तथात्वमायातीति एते
न भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञाने भक्तेश्चेति भक्ताः स्मृताः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्यय
नादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति अत एव श्रीभागवते प्युक्तं मुखयोपि देवगुप्तात्मसेगा विप्रा वाउद्गमे चरंति
तेन सेमेरतीति चान्वये निदर्शने येऽत ऊर्ध्वं रतेनत्वीक्तं परब्रह्मत्वेऽडस्त इमे भक्ताः सचापेत्तयामम्य कूकारेण भग
वन्निकटे श्रीगोकुले वैकुंठादिष्वासत इति तेनान्येषामप्यगमत्वमर्थादितिप्र भवति पुरःस्थितानांघवाचीदम प्राद्प्रयो
गेण चान्येषामसत्त्वल्पत्वे श्रुतेरभिमतमिति ज्ञापते अवक्षा वोपामपि न मन्मेतारः पूर्वे पत्ता विदज्ञतस्पगर्भेजनेषा
पिपर्तीन आस्यजाननीनाविहि विज्ञानमहस्ते विष्णोस्तुमतिं भजामहे इत्याह तस्मिन्नेवार्थे धर्मेभ्यः सकाशात् भगवद्धर्मे
ष्वादरः श्रूयत इति तेषामलोपमूवेत्यर्थः एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं कर
णेपि चैयर्थ्यात् तदपरिहारात् एवमपि पदकरणे प्रत्यवायकथनं तेन तस्मात् अवकाशं प्राप्य गोणकालेप्यकरणे न थेति
न स्यापाय इति ज्ञापते नन्वेवं नात्यावश्यकत्वे श्रुतेन्नपतपन्नाद्विवन्क्षमें पपोगित्वभक्तितज्ज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एवप्रा
धान्येन नभक्तेः सिध्यतीत्याशंक्य भक्तितज्ज्ञानावश्यकत्वप्रबोधकश्रुतितात्पर्यमाह उपस्थितेत लद्वचनात् नयोर्ग्रुगप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.सू.
४१

नेप्रदानवरदानमितियावत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः वैरेणापि लकृत्यसाध्यमपि साध्यतीति तथा शत्रुसंहारभयादिनापि शरणापि
र्भवति तत्र न तस्याः प्रकृष्टार्थत्वं किं तु तत्रैव वृत्तेरेव अकृतेपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यर्थं स्वरूपा
तिरिक्तासकृत्प्रार्थनासद्भावस्वाभाव्येन शरणागमनाधिसाधनेषु कृतेषु यथा मोक्षाप्राप्तिं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छेयं तच्च न स
कृतिसाध्यमिति — एतदुक्तं प्रदानवदिति भक्तस्य स्थितौ यथा तिरोभवति सर्वात्मभावस्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमसत्त्वेने
न स्थितत्वासंभवेपि स्वत एव कृपया दास्यामीति विदित्वोक्तं अथवा सर्वात्मभावेन मोपासीतीति संबंधः यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्व
41 वदेव व्याकृतिः तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह तदुक्तमिति नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवै
ष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनासाध्यत्वमुच्यत इति न तदर्थत्वेनेत्यर्थः भगवदुक्तत्वात्तोभयपदस्यानस
जिरर्थः किं तु यतो वाच इत्यादिनानंदस्य स्वरूपमुक्त्वानंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतस्तदुक्तप्रत्यवाकरणात्म
कपुरुषोत्तमभजनानंदानुभवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः लिंगभूयस्त्वात्तद्बलीयस्तदपि न त्वप्रतिबंधककीलाह
ष्ठादिसद्भावेपि चरणाकार्यस्याननतत्रिवृत्ता वतिसंप्राप्ये प्रतिबंधकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्तन्निवृत्तावेव तद्येति पूर्वप
क्षे सिद्धान्तमाह लिंगेत्यादिना सोमोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव ह्याब्रह्मविद्योप
देशार्हत्वं भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारेण नारदाधिकारं च ज्ञातुं यद्वेत्थ तेन मोपसीद इत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वेदः स्व
यं विदितमृग्वेदादि सर्पदेवजनविद्यांतमुक्त्वा सोहं भगवतो मंत्रविदेवास्मीति स्वाधिकारमुक्त्वाहं नात्मकिञ्चनं ध्येय च ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मालिन्येन भगवत्संनिधेः प्रतिबंधः स्यात्तन्निर्हृतिस्तु मत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृते
एव प्रपकत्वमुक्तं सर्वात्मभाववतो ज्ञानेन च वैराग्यप्रायः श्रेयो भवेदिति हृत्यमत्र चनाद्वियेयाभावात् संभवाच्च कर्म।
ज्ञानयोर्विहितभक्तेश्च करणानसंभवतीति तस्य किं फलमित्याकांक्षायां पूरणाय तदन्नवदति तन्निर्हारणेन वदितान
स्मिन्धर्मेणापचनतत्र धर्मेषु पिटृष्टिर्यस्य सतस्याह दृष्टिपदे तज्ज्ञानमात्रमुच्यते तेनानन्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञा
नाभावउक्तो भवति एतादृशस्य प्रभुसंगममात्रमपेक्षितं तत्र भगवदुक्तस्वसंगमत्वाधिकस्य भक्तस्य संगमस्य समय।
42 निर्द्धारो भवति अतो हृष्टास्यतस्य सने नितत्रिर्द्धारणानियमः एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थाकाभवति फलस्वरूपमा
हृ पृथक्फलमिति त्रयस्यानिर्वचनीयत्वादन्नभवैकवेद्यत्वान्मोक्षांतेयत्फले प्रासउक्तं तस्माद्भिन्नमित्यर्थं अन्यत्रहिय
मीणां साधनत्वे यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानित्यत्वात् प्रोक्तं वेतिद्दिपाहेनाह ज्ञानमोक्षादिना तद्भावा प्रतिबंधस्य फल
मित्यर्थः प्रासंगिकमेतत्सूत्रे प्रदानं च देवतउक्तं अथेदं विचार्यते सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो नवेति।
तत्र गुणेन स्यात्वस्तु वोत्स्यपनुपक्रम्य मामेकमेव शरणं मात्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे युक्तो
भयमिति वा केषु त्वात्मका उक्तो भयसाधनं नूपरशरणागमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वगम्य
तेऽतः साधनसाध्य इति पूर्वः यत्तत्त्वत्र सिद्धांते वक्ष्यते तदुपदेशस्वरूपमाह प्रदानवदिति यद्यपि साधनोपदेशः स्या
त्तथापि तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं न त्वेव किं तु तत्र उक्तं भगवदुक्तं प्रदानं च तत्प्रकृष्टे दा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham